

WIL DE ECHTE DEMOCRAAT OPSTAAN

*Een onderzoek naar berichtgeving over referenda en
de normalisering van radicaalrechts*

Naam:	Steeff Lenting
Studentnummer:	403840
Begeleider:	Dr. Chris Aalberts
Universiteit:	Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit:	Erasmus School of History, Culture and Communication
Opdracht:	Thesis Media & Journalistiek
Datum:	24 juni 2021

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
1.1 Relevantie	5
2. Theoretisch Kader	8
2.1 Radicaal- en extreemrechts	8
2.2 De vier golven van radicaalrechts	14
2.3 De rol van de media	18
3. Methode	26
3.1 Methodologie	26
3.2 Dataverzameling	28
3.3 Operationalisering	30
4. Resultaten	37
4.1 Issue ownership	37
4.2 Toename in berichtgeving	39
4.3 Populisme	42
4.4 Toonverschillen in krantenberichten over referenda	44
5. Conclusie & Discussie	46
5.1 Onderzoeksresultaten	46
5.2 Discussie	48
5.3 Toekomstig onderzoek	50
Literatuurlijst	52
Bijlagen	58
Bijlage 1 – Zoekopdracht referenda	58
Bijlage 2 – Intercodeur betrouwbaarheid	59
Bijlage 3 – <i>Searchstrings</i> populisme	60

1. Inleiding

Directe inspraak van de burger door middel van referenda is de laatste decennia herhaaldelijk in het centrum van het maatschappelijke debat komen te staan. De nacht van Wiegel waar Hans Wiegel zich in 1999 tegen het paarse kabinet keerde en tegen een correctief referendum stemde. Het referendum met betrekking tot een Europese grondwet in 2005. En recentelijk het raadgevend referendum voor het associatieverdrag met Oekraïne in 2016 met de daaropvolgende afschaffing van het raadgevend referendum door Rutte III.

Alhoewel vooral sinds de eeuwwisseling het referendum in toenemende mate de revue passeert in de politiek, is het debat over democratische vernieuwing niet nieuw. In de jaren zestig van de vorige eeuw werd er, nadat er decennialang vooral aan wederopbouw was gedacht, nagedacht over hoe de democratie in Nederland vernieuwd kon worden. Gelijktijdig met het moment dat in Nederland de ontzuiling werd ingezet kwam deze roep om democratische vernieuwing in Nederland tot uiting met de oprichting van een nieuwe politieke partij: Democraten'66, oftewel D66. Het jaar 1966 was een keerpunt. Het was volgens D66 tijd om een nieuwe wind door de Nederlandse politiek en samenleving te laten waaien. Weg van de verzuilde politieke instituten die al sinds ver voor de oorlog het Nederlandse politieke landschap invulling gaven (Smeets, 2021, p. 71).

Vanaf het ontstaan van de partij in 1966 is het bevorderen van de zeggenschap van de burger een belangrijk uitgangspunt geweest van D66 (D66, 2021). Dit uit zich onder andere in de standpunten over een grotere onafhankelijkheid tussen regering en parlement, een gekozen minister-president en het referendum (Van der Land, 2003). Dat laatste was in de beginjaren van D66 nog een discussiepunt binnen de partij. Oprichter en boegbeeld Hans van Mierlo was bijvoorbeeld nooit een groot voorstander van een referendum (Smeets, 2021). Bij de oprichting van de partij in 1966 kreeg het referendum dan ook aanvankelijk een rol op de achtergrond (Smeets, 2021). Pas halverwege jaren tachtig veranderde dit en vanaf eind jaren tachtig werd er expliciet in het verkiezingsprogramma van D66 opgenomen dat de partij voor een bindend correctief referendum is. Tijdens de verkiezingsdeelname van de paarse kabinetten Kok I & II (1994-2002) kreeg D66 de kans om een bindend correctief referendum in te voeren, maar dit strandde in de Eerste Kamer tijdens de nacht van Wiegel op 19 mei 1999. Opvolgende teleurstellingen bij het referendum over een Europese grondwet in 2005 en een D66 wetsvoorstel over de gekozen burgemeester in 2005 zorgden ervoor dat de nadruk op bestuurlijke vernieuwing steeds verder naar de achtergrond werden verschoven.

Zo ook bij het referendum. Alhoewel het referendum voor sommige D66'ers nog steeds wordt gezien als kroonjuweel van de partij, lijkt deze positie steeds meer in de verdrukking te komen (NOVA, 2008; Smeets, 2021). Na jarenlange steun voor een directere vorm van democratie leek de uitkomst voor het Oekraïne-referendum voor een draai te zorgen. Nadat D66 zelf in 2013 nog voorstander was van de invoering van een raadgevend referendum, kwamen zij door de uitslag van het Oekraïne referendum hier tijdens hun deelname aan het kabinet Rutte III op terug. En alhoewel in het verkiezingsprogramma van 2021 het bindend correctief referendum wel genoemd wordt, heeft het in de campagne duidelijk een rol op de achtergrond gekregen (D66, 2021). Dit in tegenstelling tot de campagne van de radicaalrechtse partijen Forum voor Democratie (FvD) en PVV (PVV, 2016; 2020; FvD, 2020).

Deze radicaalrechtse partijen hebben zich sinds de eeuwwisseling in toenemende mate gevoegd in het centrum van de Nederlandse politiek. Waar er decennia eerder nog werd geprotesteerd tegen de opkomst van Hans Janmaat en zijn Centrumpartij, tegenwoordig schuiven radicaalrechts politici dagelijks aan bij talkshows en worden zij verre van genegeerd door de media (De Jonge, 2018; NRC, 2021a;). In de nasleep van de aanslagen van 11 september 2001 zijn verschillende radicaalrechtse partijen en hun standpunten steeds meer uit hun marginale positie gekropen. Sinds de opkomst van Pim Fortuyn in 2001 is dit radicaalrechtse geluid in steeds grotere mate ingeburgerd in de Nederlandse maatschappij (Mudde, 2019). Alhoewel speerpunten van deze partijen steevast bestaan uit anti-migratie en anti-EU sentimenten is ook het referendum een terugkerend punt in de verschillende partijprogramma's van radicaalrechts (PVV, 2016; FVD, 2020).

Deze veranderende positie van radicaalrechts in de maatschappij zorgt voor een normalisering van dit gedachtengoed (Sterkenburg, 2021). Omdat radicaalrechtse partijen en actoren een steeds belangrijkere rol gaan spelen in het politieke en maatschappelijke debat zullen ook hun ideologieën, denkbeelden en taalgebruik een steeds grotere normaliteit worden in Nederland.

In dit onderzoek wordt er gekeken naar het verband tussen deze steeds verder genormaliseerde positie van radicaalrechts en de mogelijke rol die de media hierin spelen. Door berichtgeving over referenda te analyseren kan er worden onderzocht welke rol het referendum in deze normalisering speelt, en hoe de media met deze normalisering omgaan. Dit wordt gedaan door het analyseren van kranten tussen de jaren 1966 en 2020. Het jaar 1966 is gekozen omdat dit het oprichtingsjaar van D66 was. Door Nederlandse

krantenberichten vanaf de oprichting van de partij te vergelijken met het heden kan worden onderzocht welke positie het referendum door de tijd heeft ingenomen. In 1966 was democratische vernieuwing het streven van een nieuw opgerichte middenpartij, recentelijk zijn het vooral de nieuwe partijen aan de extreme kant van het politieke spectrum die dit streven in hun politieke programma's hebben staan. Deze thesis onderzoekt in hoeverre deze verandering door de tijd zijn weerslag vindt in de vijf landelijke Nederlandse kranten tussen 1966 en 2020. In dit onderzoek wordt de volgende onderzoeksvraag beantwoordt:

Hoe heeft de berichtgeving op het gebied van referenda in Nederlandse kranten zich ontwikkeld tussen 1966 en 2020?

1.1 Relevantie

In de recente literatuur is er in toenemende mate interesse voor onderzoek van extreemrechts, radicaalrechts en populisme (Mudde, 2004; Rooduijn, 2011; 2013; Bos & Brants, 2014; Hamелеers & Vliegenthart, 2019; Sterkenburg, 2021). Een onderzoek naar de ontwikkeling van de berichtgeving over referenda kan om meerdere redenen een wetenschappelijk-relevante aanvulling zijn op deze literatuur. De onderzoeken omtrent de opkomst van radicaalrechts of de *populist zeitgeist* zijn gebaseerd op de media van na 1995 (Rooduijn, 2014; Hamелеers & Vliegenthart, 2019). Door krantenartikelen van vóór 1995 te onderzoeken kan deze thesis als eerste een vergelijking maken van de uitingen in de media in de tijd van voor en na de normalisering van radicaalrechts.

Verder kan dit onderzoek nieuwe inzichten geven over het debat met betrekking tot de normalisering van radicaalrechts. In de wetenschappelijke literatuur ontbreekt het nog aan concrete analyses over *issue ownership* van specifieke standpunten. Het referendum lijkt te zijn overgegaan van *issue owner* D66 naar de radicaalrechtse partijen. Een onderzoek naar een specifiek programmapunt van radicaalrechtse partijen kan een inzage geven in deze normalisering en hoe de media omgaan met *issue ownership*. Door een onderwerp zoals het referendum over een lange periode te analyseren kan er worden onderzocht of het referendum inderdaad 'eigendom' is geworden van radicaalrechtse partijen. Waar een merendeel van de literatuur zich op de *populist zeitgeist* en de normalisering van radicaalrechts richt, kan dit onderzoek extra inzichten geven door onderzoek te doen naar veranderingen van ideologisch eigendom (Mudde, 2004; Rooduijn, 2013; 2014; Hamелеers & Vliegenthart, 2019).

Ten slotte kan dit onderzoek nieuwe perspectieven bieden op het gebied van de rol van media in de normalisering van radicaalrechts. Alhoewel sinds het begin van de vierde golf van radicaalrechts (2001-heden) de wetenschap de media een grote rol heeft toebedeeld in de normalisering van radicaalrechts kan dit onderzoek aanvullende perspectieven bieden op dit vlak (Vliegenthart, 2015; Mudde, 2019). Op welke manier wordt er in de media geschreven over het referendum, en op welke manieren verschilt dit ten opzichte van de tijd vóór de opkomst van radicaalrechts?

Buiten wetenschappelijke relevantie is dit onderzoek om meerderere redenen maatschappelijk relevant. Er wordt recentelijk veel gesproken over de rol van de media en de opkomst van radicaalrechts (Wettstein et al., 2016; De Jonge, 2018). Het is dan ook van maatschappelijk belang om deze rol onder de loep te nemen en te analyseren hoe Nederlandse kranten invulling geven aan deze rol inzake het referendum. Ook staan de media en journalistiek in een tijdperk van sociale media steeds meer onder druk. Een lange termijn analyse kan een nieuw perspectief bieden over de ontwikkelingen die de media de afgelopen jaren hebben doorgemaakt en deze te vergelijken met de berichtgeving in de vorige eeuw.

Verder is het relevant om te onderzoeken hoe de groeiende rol van radicaalrechts en de aanwezigheid van de *populist zeitgeist* resulteert in een verandering van de inhoud van Nederlands kranten. Aangezien radicaalrechts de liberale waarden binnen een democratie, en dus ook de media, afdoen als ‘elite’ die niet kundig het woord van het volk vertolken, is het van maatschappelijk belang om te analyseren hoe de media hier mee omgaan (Taggart, 2004; Mudde, 2019).

Wanneer radicaalrechtse partijen mogelijk *mainstream* onderwerpen, zoals het referendum, overnemen van gevestigde partijen dan kan dit invloed hebben op de houding van de politiek en maatschappij jegens deze onderwerpen. Mocht het referendum zich inderdaad ontwikkelen als radicaalrechts thema dan heeft dit invloed op de positie die het referendum speelt in de maatschappij. Ook kan de overname van *mainstream* onderwerpen door radicaalrechts zorgen voor een normalisering van de andere standpunten van radicaalrechts (Mudde, 2019). Meer extreme programmapunten zullen als normaal worden ervaren als zij verweven zitten in een programma met *mainstream* standpunten als het referendum.

De thesis begint met een theoretisch kader waar eerst wordt uiteengezet wat radicaalrechts precies inhoudt en hoe deze stroming zich door de jaren heen heeft ontwikkeld. Vervolgens

wordt de rol van de media in dit proces belicht. In hoofdstuk drie wordt de methode die in dit onderzoek wordt toegepast verder uitgelegd. Vervolgens worden alle resultaten van dit onderzoek geanalyseerd in hoofdstuk vier. Ten slotte volgt er een conclusie waar de belangrijkste resultaten uit dit onderzoek worden verbonden aan de voorgaande literatuur en er een advies wordt gegeven voor toekomstig onderzoek.

2. Theoretisch Kader

In deze thesis wordt onderzocht of er een relatie is tussen de normalisering van radicaalrechts en de berichtgeving over referenda in krantenartikelen in de afgelopen halve eeuw. Om dit te bewerkstelligen wordt in het eerste deel van het theoretisch kader uiteengezet waarom dit onderzoek de term radicaalrechts gebruikt en wat deze term inhoudt. Vervolgens worden de verschillende golven van radicaalrechts verder toegelicht en wordt deze ontwikkeling gerelateerd aan de hoofdvraag. Ten slotte wordt de rol van de media belicht. Van oudsher spelen de media een cruciale rol in de communicatie tussen bevolking en politiek (McNair, 2017). De standpunten van radicaalrechts zijn de afgelopen decennia steeds meer genormaliseerd in de media (De Jonge, 2018; Mudde, 2019). Op welke manier spelen de kranten een rol bij de normalisering van radicaalrechts en hoe past de berichtgeving over het referendum in deze ontwikkeling?

2.1 Radicaal- en extreemrechts

De opkomst van radicaalrechts die het Nederlandse politieke landschap de afgelopen twintig jaar heeft gekend loopt samen met wat Mudde (2004) de *populist zeitgeist* noemt. De ontwikkeling van beide concepten kan dan ook niet los van elkaar worden gezien. In het wetenschappelijke, maar ook het maatschappelijke debat worden termen populisme en radicaalrechts steeds vaker gebruikt (Hameleers & Vliegenthart, 2019). Om de verschillende nieuwe politieke partijen aan te duiden worden de termen populisme, populistisch-rechts, populistisch radicaalrechts vaak door elkaar gebruikt. Voor dit onderzoek is dus verdere duiding van de gebruikte concepten vereist. Niet in de laatste plaats omdat deze groepen zeer uiteenlopende gedachten hebben over het referendum (Mudde, 2019).

De ideologieën aan de uiterst rechtse kant van het politieke spectrum zijn onder te verdelen in twee voornamelijk groepen: radicaalrechts en extreemrechts. Het grootste verschil tussen deze twee zit in hun ideologische verschillen over de invulling van de macht. Waar extreemrechts de democratie met haar politieke gelijkheid en beleid op basis van een democratische meerderheid in haar totaliteit verwerpt, doen radicaalrechtse groepen dit niet. Zij steunen in principe de democratie maar zij proberen liberale instanties binnen een democratie onderuit te halen. Wetenschappers, media, rechters en andere politici worden door radicaalrechts regelmatig beledigd en afgekraakt (De Jonge, 2018; Mudde, 2019). Aan de andere kant kenmerkt de extreemrechtse ideologie zich primair door de aanname dat de

maatschappij van nature ongelijk is (Mudde, 2007; 2019; Sterkenburg, 2021). Het is volgens hen dan ook natuurlijk dat de samenleving bestaat uit verschillende groepen waar sommigen meer macht hebben dan anderen. Een visie die dus per definitie haaks staat op de politieke gelijkheid die wordt nagestreefd in Westerse democratieën.

De voornaamste moderne uiting van de extreemrechtse ideologie is het fascisme (Mudde, 2019). Binnen het fascisme wordt geacht dat de gehele maatschappij zich schikt naar één grote leider die de personificatie is van de natie (Mudde, 2007). Binnen een fascistische maatschappij dient iedereen afstand te doen van persoonlijke vrijheden en zich te onderwerpen aan de wensen van deze natiestaat (Mudde, 2019). Hedendaagse extreemrechtse groeperingen combineren de antidemocratische ideologie van het fascisme met het racisme van de nazi's (Sterkenburg, 2021). Na de Tweede Wereldoorlog werd het extreemrechtse gedachtengoed dan ook grotendeels weggedrukt naar de marges van de maatschappij of zelfs verboden.

Toch zijn de ideologieën van het fascisme en het nazisme niet verdwenen, ook niet uit de Europese politiek (Mudde, 2019; Sterkenburg, 2021). Thierry Baudet, leider van FvD, wordt dikwijls in verband gebracht met fascistoïde denkwijzen of uitspraken die eerder richting extreemrechts wijzen dan radicaalrechts. Bij de vluchtelingencrisis in 2015 sprak hij bijvoorbeeld over de “Afrikanisering van Europa” en had hij liever dat “Europa wit bleef” (Mudde, 2019). Recentelijk besloot NRC-ombudsman Sjoerd de Jong na het raadplegen van verschillende politieke wetenschappers om FvD het label extreemrechts te geven (NRC, 2021). Alhoewel sommige politici zoals Baudet flirten met extreemrechtse noties, over het algemeen blijft extreemrechts een pathologisch fenomeen in Nederland en de rest van West-Europa (Mudde, 2010). De racistische en antidemocratische retoriek die wordt gebezigd door extreemrechts blijft beperkt tot een zeer marginale groep binnen de maatschappij (Sterkenburg, 2021, p.233). Dit is anders bij radicaalrechts.

Radicaalrechts

Waar Mudde extreemrechts een “normale pathologie” noemt in de liberale democratie, is radicaalrechts de afgelopen decennia in een pathologische normaliteit veranderd (Mudde, 2019, p.170). Hiermee wordt een radicalisering van de *mainstream* waarden binnen een maatschappij bedoeld, die worden gedragen door een significante hoeveelheid van de bevolking. Alhoewel de distincties die in dit onderzoek worden gemaakt tussen de verschillende uiterst rechtse stromingen impliceren dat de groepen een homogeen geheel zijn,

is dit niet het geval. Waar bijvoorbeeld antisemitisme een grote rol speelt in vele radicaal- en extreemrechtse groepen, zijn er ook bewegingen die juist uitgesproken filosemitisch zijn en uitgesproken pro-Israël (Mudde, 2010; 2019; Sterkenburg, 2021).

Op de manier hoe de verschillende extreemrechtse groeperingen zich verenigen in een antidemocratisch wereldbeeld waar het recht van de sterkste heerst, doen rechts-radicalen dit anders. Het radicaalrechtse gedachtengoed is onder te verdelen in drie onderliggende ideologieën die alle rechts-radicalen stromingen overkoepelen. De eerste ideologie is het nativisme. Dit gedachtengoed stelt dat naties exclusief bewoond zouden moeten worden door de bevolking die er al eeuwen woont, de inheemse bevolking (Mudde, 2007, p.19). Alle niet-inheemse elementen, personen, gedachten en culturen moeten kosten wat kost worden geweerd. De gedachte hierachter is dat deze buitenstaanders alleen maar schade kunnen berokkenen aan de homogene natiestaat. Deze nativistische ideologie is dan ook verwant aan de negentiende-eeuwse opkomst van het nationalisme en de natiestaat.

Dit gedachtengoed wordt goed samengevat door de slogan “Nederland weer voor de Nederlanders” van Geert Wilders (PVV, 2016). Het ultieme doel van radicaalrechts is dan ook de creatie van een etnocratie, een mono culturele staat waar burgerschap wordt gebaseerd op je etniciteit (Mudde, 2019). Immigranten moeten zich aanpassen aan de inheemse cultuur of vertrekken, een denkwijze die een ongelijke behandeling van Nederlandse staatsburgers impliceert. Rechts-radicalen verschillen onderling over de invulling van de assimilatie naar de inheemse cultuur (Mudde, 2010). Meer gematigde rechts-radicalen vinden dat iedereen mag immigreren zodra zij zich maar aanpassen aan de culturele waarden van de natiestaat. Maar veel radicaalrechtse groeperingen sluiten mensen met een andere huidskleur of niet westers geloof bij voorbaat uit (Mudde, 2019).

De tweede ideologie van radicaalrechts is autoritarisme. In tegenstelling tot het autoritaire gedachtengoed van extreemrechts gaat het hier niet om een antidemocratisch sentiment (Mudde, 2019). Zoals vermeld verwerpen rechts-radicalen op papier de democratie niet. Met autoritarisme in rechts-radicalen zin wordt een nadruk op strikte regelgeving en orde bedoeld. Het is wat Wilders bedoelt als hij het heeft over een nadruk op de *law and order* in Nederland (WNL, 2017). Een rechts-radicaal stelt dat alle maatschappelijke problemen voortvloeien uit een gebrek aan regels en orde. Overlast, drugsmisbruik en maatschappelijke onlusten worden allemaal toegeschreven aan een gebrek aan autoriteit binnen de Nederlandse samenleving (Mudde, 2007; 2010). Op het gebied van autoriteit gaan rechts-radicalen mee in de denkwijze van het conservatisme. Veel problemen in de maatschappij kunnen volgens hen

worden opgelost door de herinvoering van een traditionele moraal op scholen en harde aanpak door politie en justitie (Mudde, 2019).

De derde en laatste ideologische eigenschap van radicaalrechts is het populisme. Het is ook de ideologie waar radicaalrechts het meest van extreemrechts verschilt. Deze term heeft de laatste jaren een enorme opmars gemaakt binnen het politieke landschap (Hameleers & Vliegenthart, 2019). Het wordt toegepast op uitspraken van politici die van nature niet te boek staan als populistisch of het wordt gebruikt om politieke tegenstanders zwart te maken. In het maatschappelijk debat is er dan ook een levendige discussie over wat de term ‘populisme’ nu eigenlijk inhoudt (Rooduijn, 2013). Binnen de wetenschap is de meest gebruikte definitie van populisme die van Cas Mudde (2004). Hij stelt dat populisme het volgende inhoudt:

“An ideology that considers society to ultimately be separated into two homogeneous and antagonistic groups, ‘the pure people’ versus ‘the corrupt elite’, and which argues that politics should be an expression of *volonté générale* (general will) of the people” (Mudde, 2004, p. 543).

Mudde beschouwt populisme niet als zelfstandige ideologie zoals het conservatisme of het liberalisme maar als ‘dunne’ ideologie. Een ideologie die zich ‘vastplakt’ aan een andere ideologie. Op mondiaal niveau heeft dit zich geuit in twee hoofdgolven van het populisme: het agrarisch populisme en de opkomst van radicaalrechts (Taggart, 2004). Het agrarisch populisme was halverwege de vorige eeuw de eerste uiting van het populisme, in Nederland gepresenteerd door Hendrik Koekoek van de Boerenpartij. Hij was de eerste die de verschillen tussen de machthebbende elite en ‘het gewone volk’ op het platteland aankaartte en haalde met zijn agrarisch populisme bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 zeven zetels. Alhoewel in de huidige Tweede Kamer dit geluid wordt vertegenwoordigd door Caroline van der Plan van de Boer Burger Beweging is hun politieke invloed relatief marginaal gebleven.

Populisme ontpopte zich pas echt tot modewoord met de toename van radicaalrechts (Mudde, 2019). Deze vorm van populisme typeert zich door een nadruk te leggen op nationalisme, immigratie en veiligheid. Deze drie concepten komen dan ook samen in wat volgens Paul Taggart (2000) het belangrijkste onderdeel is van het populisme: de *heartland theory*. In deze theorie, verwijzend naar *the American heartland*, schetsen populistten een denkbeeldig gebied waar het ‘echte’ hardwerkende deel van de bevolking zich bevindt. Een

groep mensen die ‘de echte Nederlanders’ zijn en zich afzetten tegen de elite. In het geval van Nederland komt dit bijvoorbeeld veelvuldig voor bij de huidige stikstofcrisis. Hier wordt de boerenbevolking door populistische politici beschreven als de ‘echte Nederlander’ die het eten verzorgt van de elite in de randstad en Nederland draaiende houdt.

Jagers en Walgrave (2007) maken ook een onderscheid tussen ‘dun’ en ‘dik’ populisme. Het dikke populisme is een concept waar het centraal stellen van het volk en anti-elitaire gedachten centraal staan om er vervolgens nativisme en volkssoevereiniteit aan vast te plakken. Het ‘dunne’ populisme wordt niet als ideologie maar als een communicatiestrategie beschouwd. Volgens hen heeft dit populisme op zichzelf geen inhoud maar wordt het enkel gebruikt om je uitspraken kracht bij te zetten. Deze communicatiestrategie wordt dan ook niet alleen door populistische actoren gebruikt maar ook door politici en andere actoren binnen een maatschappij (Jagers & Walgrave, 2007). In deze vorm van communicatie gebruiken politieke actoren termen als ‘de gewone man’ en ‘de hardwerkende burger’ om hun verwantschap met de burger te accentueren (Jagers & Walgrave, 2007).

Met betrekking tot de Nederlandse partijen Partij voor de Vrijheid (PVV) en Forum voor Democratie (FvD), en hun voorgangers Trots op Nederland (TON), de Lijst Pim Fortuyn (LPF) en Leefbaar Nederland (LN) gebruik ik in dit onderzoek de term radicaalrechts. Waar andere literatuur spreekt over populistisch radicaalrechts of rechtspopulisme acht ik dit niet nodig. Dit doe ik omdat het populisme al vaststaat als ideologie binnen radicaalrechts. De radicaalrechtse partijen die worden onderzocht in deze scriptie gebruiken allen een populistische communicatiestrategie aangezien dit inherent is aan radicaalrechts. Voor dit onderzoek analyseer ik dan ook geen partijen die niet het radicaalrechtse gedachtengoed vertolken maar wel populistisch van aard zijn zoals de Socialistische Partij (Otjes & Louwerse, 2013). Dit doe ik ook omdat, zoals Mudde (2004) al stelt, de populistische communicatiestijl tegenwoordig kamerbreed toegepast wordt. Ik beschouw de *populist zeitgeist* dan ook als een gevolg van de normalisering van radicaalrechts. Waar het voorheen niet maatschappelijk aanvaardbaar was om populistisch uit de hoek te komen gebeurt dit tegenwoordig steeds vaker in de politiek (Mudde, 2004; Rooduijn, 2013). Deze normalisering heeft ervoor gezorgd dat ook niet-radicaalrechtse partijen meegaan in de retoriek van radicaalrechts, namelijk de populistische retoriek.

Verder vind ik de onderbouwing niet sterk genoeg om FvD onder extreemrechts te scharen. Alhoewel Thierry Baudet meerdere malen heeft geflirt met extreemrechts gedachtengoed, staat de partij FvD nog steeds voor verandering binnen de democratie in plaats van de verwerping van democratie, in ieder geval op papier.

De relatie tussen radicaalrechts en de democratie in Nederland is interessant. De PVV en ook de FvD staan vooraan in de debatten over directe democratie en het bindend referendum. Tegelijkertijd horen de radicaalrechtse partijen in Nederland tot de minst democratische. Geert Wilders is immers zelfs het enige lid van de PVV en bij FvD is er geen ruimte voor inspraak van de partijleden (Aalberts, 2020). Het referendumstandpunt van radicaalrechts in Nederland is dan ook in lijn met hun populistische communicatiestrategie. Het referendum wordt door radicaalrechtse partijen gebruikt om zich af te zetten tegen de elite en hun consensuspolitiek (Taggart, 2004). Het referendum is meer een politiek middel dan een politieke wens. Radicaalrechtse partijen gebruiken het referendum om de macht van ‘de elite’ in Den Haag te omzeilen en zich voor te doen als de enige echte democraten die opkomen voor de ‘gewone man’ (Mudde, 2004). De Europese Unie speelt hierin een grote rol. De radicaalrechtse partijen zien Nederland en de welvarende landen in Noordwest-Europa als de *heartland* van de EU die de luie en corrupte zuidelijke en oostelijke landen moeten onderhouden. De PVV en FvD stellen dat de niet transparante processen en structuren van de Europese Unie op gespannen voet staan met de democratische processen in Nederland (Taggart, 2004). *Brexit* was een sprekend voorbeeld van hoe een relatief kleine radicaalrechtse beweging door middel van een referendum anti-EU noties gangbaar kunnen maken in het Verenigd Koninkrijk.

Veel van de bovengenoemde kenmerken van radicaalrechts zijn in toenemende mate genormaliseerd of overgenomen door *mainstream* partijen in verschillende Europese landen (Mudde, 2012). De Duitse bondskanselier Angela Merkel sprak van een “gefaalde multiculturele samenleving” en Mark Rutte benadrukte herhaaldelijk het gevaar van “de bureaucratische moloch die de EU begint te worden” (Mudde, 2019, p.166-167). Steeds vaker wordt de vraag om zwaardere straffen en hogere mate van *law and order* breder gedragen dan alleen bij de radicaalrechtse partijen. Het populisme is misschien nog wel de beste uiting van de normalisering van radicaalrechts. Waar Mudde (2004) bijna 20 jaar geleden al sprak van een *populist zeitgeist* lijkt dit in de afgelopen jaren alleen maar zijn toegenomen. In het tv-programma *Zondag met Lubach* werd dit bestempeld als “PVV-corvee”: de taak van VVD-politici om door middel van populistische taalgebruik in te spelen op de radicaalrechtse kiezer (Lubach, 2018). Het standpunt over het referendum lijkt juist de andere kant op te gaan. De klassieke voorstander van dit standpunt, D66, lijkt juist haar handen van het referendum af te willen trekken terwijl radicaalrechts het referendum juist naar zich toetrekt.

Hoe radicaalrechts uiteindelijk op dit punt is uitgekomen wordt verder uitgelegd in het volgende hoofdstuk.

2.2 De vier golven van radicaalrechts

Nu is vastgesteld wat de radicaalrechtse beweging inhoudt is het tijd om te kijken hoe deze beweging zich door de jaren heen heeft ontwikkeld. In 1988 onderscheidde politiek wetenschapper Klaus von Beyme drie verschillende perioden in de ontwikkeling van extreem- en radicaalrechts in Europa (Von Beyme, 1988). De drie golven van uiterst rechts geven een weergave van de verschillende fasen waar extreem- en radicaalrechts zich in bevindt. Alhoewel over de precieze jaartallen nog veel discussie plaatsvindt geven ze een grove schatting van de veranderde maatschappelijke houding richting uiterst rechts. Op basis van deze theorie constateerde Mudde (2019) een verandering naar een vierde golf na het jaar 2000. Waar de voorlopers van de huidige golf met name bestonden uit extreemrechtse groepering die in de marges van de maatschappij bewogen, de eeuwwisseling zorgde voor een kentering waar een normalisering van het radicaalrechtse gedachtengoed zich voordeed.

De eerste golf vond plaats in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in de periode 1945-1955. Deze golf stond in het teken van neofascistische groeperingen die vrijwel allemaal hadden gecollaboreerd met de Nazi's in de Tweede Wereldoorlog. Deze groeperingen werden dan ook *en masse* verboden of naar de marges van de maatschappij verwezen. Vooral in Duitsland en Nederland leefde er een sterk antifascistisch sentiment dat ervoor zorgde dat in deze landen de neofascistische beweging maar een marginale rol speelde in het politieke en maatschappelijke veld (Von Beyme, 1988). Waar tegenwoordig radicaalrechts een gematigde variant van extreemrechts vertolkt bestond dit in de eerste golf in Nederland nog niet.

De tweede golf, die van 1955 tot 1980 liep, stond in het teken van de oprichting van de eerste rechts-populistische bewegingen die electorale successen behaalden in Europa. In Frankrijk met de *Poujade* beweging en in Nederland met de Boerenpartij van Hendrik Koekoek in 1963 (Mudde, 2019). Laatstgenoemde was de eerste populistische partij in Nederland die zich uitgesproken inzette voor de overbrugging van de kloof tussen de gevestigde orde in Den Haag en de gewone man op het platteland. De partij piekte bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 met zeven zetels. Hoewel de eerste populistische geluiden in Nederland niet van radicaalrechtse aard waren maar van agrarische aard, in andere Europese landen was de tweede golf wel de periode waar de eerste anti-immigratie

retoriek aan de oppervlakte kwam. De influx van arbeidsmigranten zorgde in verschillende Europese landen voor hybride vormen van radicaal- en extreemrechts die voor het eerst vreesden voor de invloed van immigratie. Voorbeelden zijn de *British National Front* (BNF) die met slogans zoals “Make Britain Great Again” de groeiende immigratie aankaarte en de *Nationaldemokratische Partei Deutschlands* (NPD) in Duitsland (Mudde, 2019). Alhoewel deze nieuwe partijen vaak nog opgericht werden door voormalige nazi’s en neofascisten was het wel de eerste stap richting een breder gedragen radicaalrechts geluid in meerdere Europese landen. In Nederland kwam dit geluid nog niet voor (Mudde, 2019).

De derde golf, die van 1980 tot de eeuwwisseling liep, kenmerkte zich door de opkomst van radicaalrechts in regeringsposities in verschillende Europese landen. Hoewel voor het grootste deel de derde golf aan Nederland voorbijging, was het wel de periode waar radicaalrechts voor het eerst in Nederland opkwam. Alhoewel klein in vergelijking met de gevestigde partijen kregen radicaalrechtse partijen steeds meer draagvlak in Europa (Mudde, 2019). Gevoed door de combinatie van immigratie, gastarbeiders en werkloosheid begonnen zij zich langzaam uit de marges te bewegen. In Nederland is het meest prominente voorbeeld hiervan de politicus Hans Janmaat die met zijn partij de Centrumpartij (later Centrum Democraten) op zijn hoogtepunt drie zetels behaalde. Hoewel hij maar een beperkt electoraal succes heeft behaald was het de eerste keer in Nederland dat een uitgesproken rechts-radical partij de Tweede Kamer in kwam. De verschillen tussen Hans Janmaat toen en politici als Geert Wilders nu zijn groot. Janmaat werd op alle vlakken genegeerd en uitgesloten. Toen Janmaat voor het eerste een zetel in de Tweede Kamer bemachtigde werd er door een mensenmassa geprotesteerd met de leus “Ze zijn er weer”, refererend aan het racisme van de Tweede Wereldoorlog (Fennema, 2006).

Ten opzichte van veel andere Europese landen kende Nederland in de eerste drie golven maar weinig uitingen van radicaalrechts. In andere Europese landen kende de derde golf een grote toename van reeds aanwezig radicaalrechts gedachtengoed (Mudde, 2012). Radicaalrechts werd de dominante stroming binnen uiterst rechts. En in verschillende landen ontstonden radicaalrechtse partijen die een vaste plek opeisten in het politieke bestel. Gevoed door nativisme, autoritarisme en populistische retoriek zetten de partijen zich af tegen met name migratie. Alhoewel er nauwelijks partijen meededen aan regeringen werd met de komst van Vlaams Belang (VB) in België, en *Front National* (FN) in Frankrijk het radicaalrechtse geluid permanent gevestigd. Vlaams Belang in Vlaanderen laat zien dat het radicaalrechtse geluid in deze tijd al als een veenbrand aanwezig was in de Benelux terwijl Nederland er hier zich nog niet bewust van was (Mudde, 2012).

De vierde golf begon na 11 september 2001. Op deze dag werd de wereld op zijn kop gezet. Waar een decennium eerder socioloog Francis Fukuyama nog had verwacht dat het einde van de koude oorlog ook het begin zou zijn van een wereld waar liberalisme en democratie permanent hoogtij zouden vieren, werd dit door de terroristische aanslagen op de *Twin Towers* abrupt verstoord (Fukuyama, 1992). Ook in Nederland veranderde de aanslagen de verhoudingen in politiek en samenleving. Nadat de jaren negentig in het teken stonden van de sociaalliberale Paarse kabinetten zorgden de aanslagen voor een verandering in de Nederlandse politiek die nog steeds voelbaar is. In dezelfde periode als de aanslagen in New York maakt Pim Fortuyn in het Tv-programma *Twee Vandaag* bekend dat hij de politiek in gaat. Het was het begin van een nieuw tijdperk.

Het heden

In 1982 gingen nog duizenden mensen de straat om te protesteren tegen de komst van Hans Janmaat in de Tweede Kamer, maar deze situatie verandert na de aanslagen van 11 september (Fennema, 2006; Mudde, 2013; 2019). De angst voor verder moslimterreur zorgt voor een toename van de populariteit van radicaalrechtse partijen. In de westerse samenlevingen stond ineens veiligheid en immigratie bovenaan de politieke agenda. Dit uitte zich op verschillende manieren.

Ten eerste groeide de steun voor radicaalrechtse partijen en daalde de politieke verontwaardiging richting anti-immigratie retoriek. Bij de verkiezingen van 2002 haalde de LPF 26 zetels, een veelvoud van de stemmen die Janmaat en zijn Centruumpartij ooit hadden gehaald (Fennema, 2006; Mudde, 2019). Ook jaren na de dood van Fortuyn zette dit patroon zich door met grote electorale successen voor de PVV van Geert Wilders met een toppunt van 24 zetels in 2010. FvD werd zelfs bij de provinciale verkiezingen van 2019 de grootste partij van Nederland, een unicum in de Nederlandse geschiedenis maar onderdeel van een trend in Europa (Mudde, 2019).

Een tweede punt waar de vierde golf verschilt van de derde golf is het punt van agendasetting. Waar tussen de jaren 1980 en 2000 radicaalrechtse partijen in Europa weliswaar meer voet aan de grond kregen, leidde dit zelden tot het agenderen van hun politieke programma's. Dit verandert drastisch tijdens de vierde golf (Mudde, 2019). Nativisme, euro sceptische retoriek en anti-immigratie discours hebben een intrede gemaakt in de politiek van vrijwel alle Europese landen inclusief Nederland. Dit beperkt zich niet alleen tot de radicaalrechtse partijen zelf, maar slaat over op de gevestigde partijen die niet

alleen dit discours overnemen maar ook beleid erop afstemmen. Alhoewel partijen als FvD en PVV door veel gevestigde partijen worden uitgesloten van samenwerking, op deze manier hebben zij toch invloed op het beleid en de maatschappelijke houding in Nederland. De groei van radicaalrechts zorgt er verder voor dat andere partijen radicaalrechtse politiek en retoriek gaan bezigen om deze groep van de bevolking aan te spreken (Mudde, 2012).

Ten derde krijgen radicaalrechtse partijen ook steeds meer ruimte in de media om hun verhaal te doen (De Jonge, 2018; NRC, 2021a). Waar in de eerste drie golven *een cordon sanitaire* hen nog weerhield van deelname aan het publieke debat, veranderde dit in de 21^e eeuw. Bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen werd er zelfs gesproken over een ‘talkshowdemocratie’, verwijzend naar de dominante rol die talkshows speelden in de aanloop naar de verkiezingen (De Groene, 2021). Deze talkshowdemocratie wordt overheerst door radicaalrechtse sprekers die veelal ongestoord hun verhaal mogen doen op nationale televisie (De Jonge, 2018; De Groene, 2021). Van de journalistiek wordt verwacht dat ze de macht controleren maar in de talkshowdemocratie lijkt het tegenovergesteld eerder het geval. Desinformatie wordt in de programma’s te weinig weerlegd en radicaalrechtse sprekers worden niet altijd kritisch ondervraagd (De Jonge, 2018; Ellinas, 2018).

Issue ownership

Er heeft zich met deze normalisering van radicaalrechts in de 21^e eeuw een verschuiving van het politieke landschap voltrokken (Mudde, 2019). Zoals al eerder vermeld zijn ook de gevestigde partijen zoals VVD en het CDA tegenwoordig sneller geneigd populistische retoriek te bezigen of programmapunten van populistische partijen over te nemen, een voorbeeld hiervan is het anti-immigratie beleid (Hameleers & Vliegenthart, 2019). Echter is het voor een politieke partij nog wel van belang dat zij een goede reputatie hebben op de kwesties die zij willen agenderen (Sides, 2006). De VVD is bijvoorbeeld de afgelopen jaren steeds verder naar rechts verschoven in het immigratiedebat maar toch staan zij niet bekend als dé anti-immigratie partij. Deze positie heeft de PVV stevig in handen (De Kleer, 2020). Dit is de essentie van *issue ownership* (Sides, 2006). *Issue ownership*, de eigendom van bepaalde politieke standpunten, kan worden gezien als de betrouwbaarheid die een partij bezit over een bepaalde portefeuille. Deze betrouwbaarheid wordt opgebouwd door een bepaald onderwerp een relatief grote hoeveelheid aandacht te schenken. Vervolgens zorgt dit eigendom ervoor dat de desbetreffende partij een voorsprong heeft ten opzichte van de concurrentie als er over het onderwerp gesproken wordt, zij worden nu namelijk gezien als

autoriteit van dit onderwerp (Riker, 1996; Sides, 2006). Politieke partijen kunnen een dergelijke reputatie opbouwen omdat ze in het verleden veel aandacht hebben besteed aan een onderwerp of door assertiviteit te tonen of innovatie op een bepaald beleidsterrein (Sides, 2006; Stubager, 2018).

Deze *issue ownership* is vergelijkbaar met de status van kroonjuweel bij D66. Democratische vernieuwing, zeggenschap van de burger en het referendum waren lange tijd onderwerpen die centraal stonden in de politiek van D66 (Van der Land, 2003; Smeets, 2021). Met de opkomst van het populisme in tandem met radicaalrechts is het mijn verwachting dat D66 haar handen af wil trekken van dit onderwerp. Het referendum is immers geworden tot een standpunt omgeven door populistische retoriek. Om deze ontwikkeling te kunnen toetsen wordt de eerste hypothese opgesteld:

H1: In de afgelopen decennia is het referendum van oorspronkelijke issue owner D66 overgegaan naar de radicaalrechtse partijen.

In de volgende paragraaf wordt het ontstaan van de vierde golf van radicaalrechts gerelateerd aan de rol die de media spelen in het maatschappelijke en politieke landschap.

2.3 De rol van de media

Al geruime tijd voor de uitvinding van radio en televisie wordt er gedebatteerd over de rol die de media spelen binnen de democratie en in welke mate media in staat zijn het wereldbeeld van een bevolking te beïnvloeden. Karl Marx, Max Weber en Thomas Jefferson spraken allen al over het belang van media voor de verspreiding van gedachten en vrije informatie (Van Vree & Azough, 2015, p. 38; Croteau & Hoynes, 2018). De media moeten ervoor zorgen dat de burger in een democratie geïnformeerd wordt over politieke en maatschappelijke problemen. Tevens moeten zij zorgen voor een platform waar politici hun standpunten kunnen etaleren (McNair, 2017). In een ideale maatschappij gebeurt dit op objectieve wijze waarbij de burger wordt geïnformeerd over alle verschillende standpunten van het politieke spectrum (Habermas, 2006; Brants, 2008). Dit in combinatie met het bieden van een platform voor de politiek creëert in een ideale wereld een goed geïnformeerde bevolking die zelfredzaam is in het publieke debat (Habermas, 2006). Dit klassieke ideaal van de journalistiek als objectief en essentieel onderdeel van de democratie bestaat nog steeds maar

is de afgelopen jaren steeds vaker onder druk komen te staan (Van Vree & Azough, 2015). Deze verandering komt voort uit twee ontwikkelingen.

De eerste ontwikkeling is de technologische revolutie van de afgelopen decennia. Door de opkomst van sociale media zijn de traditionele media steeds meer in de commerciële verdrukking geraakt. Zij concurreren tegenwoordig immers niet alleen met de traditionele media maar ook met de sociale media om de consument. Dankzij deze concurrentie is het traditionele journalistieke *trustee model*, het model waar de journalistiek zich als poortwachter van de macht gedraagt, steeds verder verschoven richting een *market model*. Deze ontwikkeling creëert een tendens waar de media niet meer primair hun traditionele taken zoals informeren en controleren denken maar eerder aan het aantrekken van zoveel mogelijk consumenten (Broersma, 1999; Schudson, 2003). Door deze verandering zijn ook van oudsher gerespecteerde media, zoals de Nederlandse kwaliteitskranten *NRC* & *Volkskrant*, richting een meer commerciële inslag gegaan (Vliegenthart, 2015). Dit is ten koste gegaan van hun imago als geloofwaardige bron van objectieve en kritische informatie (Hanusch, 2013). Deze verandering heeft ook invloed op de normalisering van radicaalrechts. Als gevolg van de ontwikkeling dat kranten, talkshows en nieuwsbulletins in grotere mate streven naar commerciële successen zijn zij minder snel geneigd om nieuws met betrekking op radicaalrechts links te laten liggen. De ophef die wordt gecreëerd door onderwerpen die te maken hebben met radicaalrechts trekt nou eenmaal een groot aantal kijkers of lezers (Otto et al, 2016; Hanusch, 2019).

De tweede verandering is de verandering in de politieke cultuur. Zoals genoemd veranderde het politieke klimaat wereldwijd en in Nederland na 2001. Er was een omslag en dit vertaalde zich ook in de media. Dit werd in Nederland versterkt door de moord op Pim Fortuyn in 2002 (Van Vree, 2006; Van Vree & Azough, 2015). De media bevonden zich ineens in een spagaat. Aan de ene kant waren het de media die de opkomst van de eerste radicaalrechtse partijen veroorzaakten (Vliegenthart, 2015; De Jonge, 2018). Door het *cordon sanitaire* op te heffen en de stem van Fortuyn hoorbaar te maken aan het Nederlandse publiek werden zij verantwoordelijk gehouden voor het opkomende radicale geluid (NRC, 2021a). Aan de andere kant werd na de dood van Fortuyn de media verantwoordelijk gehouden voor de demonisering van Fortuyn (Van Vree & Azough, 2015). Volgens aanhangers van Fortuyn hadden de media te weinig aandacht voor de problemen van de ‘gewone man’ buiten de grachtengordel en werden problemen als immigratie en integratie volgens hen te weinig benoemd (Van Vree, 2006). Ook werd Fortuyn extremisme toegeschreven. Vooral kwaliteitsmedia zoals *NRC*, *De Volkskrant* en de publieke omroepen moesten het ontgelden.

Deze ‘linkse kerk’ zou de problemen van de ‘hardwerkende Nederlander’ hebben genegeerd (Van Vree & Azough, 2015). Deze antipathie richting de media zorgde ervoor dat de media als reactie meer aandacht gingen besteden aan onderwerpen waar zij volgens radicaalrechtse stemmen te weinig aandacht aan hadden besteed. Dit zorgde op haar beurt voor een verdere normalisering van radicaalrechts (De Jonge, 2018). Radicaalrechtse thema’s zoals nativisme en autoritarisme werden door deze ontwikkeling steeds meer onderdeel van het maatschappelijk discours.

De ontwikkelingen richting een hogere mate van marktwerking in de journalistiek en het veranderende politieke klimaat hadden hun weerslag op de journalistieke cultuur in Nederland (Vliegenthart, 2015). Nederlandse media stellen zich constant de vraag of ze ruimte moeten bieden aan radicaalrechtse partijen. De voorstanders zeggen dat dit gekozen volksvertegenwoordigers zijn die het recht hebben om in de media hun standpunten te verdedigen. Dit is immers een centrale taak van de media in een democratie. Tegenstanders uiten kritiek over deze normalisering van radicaalrechtse ideeën. Zij beargumenteren dat partijen die nativistische, xenofobe of in sommige gevallen racistische uitspraken doen in de media genegeerd moeten worden (De Groene, 2021).

Vooralsnog wordt in het Nederlandse medialandschap ruimte geboden voor normalisering van radicaalrechts. Een aanpak die onder meer leidde tot nieuwe rechtse omroepen op de publieke omroep en meer ruimte voor xenofobe en populistische retoriek in krant en op TV (Van Vree & Azough, 2015; De Jonge, 2018). Dat dit debat nog steeds levendig is bewijst het feit dat recentelijk de omroep Ongehoord Nederland met een anti-NOS campagne een goede kans maakt om toegelaten te worden tot de NPO.

Een ander aspect dat bijdraagt aan de normalisering van radicaalrechts is de aanwezigheid van sociale media. De combinatie van de aanwezigheid van radicaalrechts op sociale media en een ideologisch veelzijdig Nederlands omroepbestel zorgt ervoor dat kranten nauwelijks kunnen achterblijven. Omdat nieuws in relatie tot radicaalrechts voor veel ophef zorgt verspreidt het snel op sociale media. Het is dan voor traditionele media lastig om radicaalrechts in zijn geheel te negeren (Vliegenthart, 2015). In recent onderzoek is ook gebleken dat in de aanloop van de verkiezingen radicaalrechtse politici significant meer zendtijd kregen toebedeeld dan andere partijen met een vergelijkbare positie in de peilingen (NRC, 2021). Buiten de clicks die nieuws over radicaalrechts genereert, is er ook nog steeds sprake van een ‘Fortuyn-trauma.’ De verschillende media zijn bang een onderliggende volksbeweging te negeren (Van Vree & Azough, 2015). Vandaar dat ze de radicaalrechtse

politici ook nog eens met fluwelen handschoenen behandelen (De Jonge, 2018; NRC, 2021a; De Groene Amsterdammer, 2021).

Aangezien met de opkomst van radicaalrechts het referendum steeds vaker wordt genoemd in relatie tot radicaalrechtse partijen, en deze omdat radicaalrechtse partijen veel clicks genereren, is mijn verwachting dat de hoeveelheid berichtgeving over het referendum de afgelopen decennia ook is toegenomen. Voornamelijk omdat grotere mate van marktgericht denken ervoor zorgt dat mediabedrijven, onder andere kranten, gebaat zijn bij meer ophef in hun medium (Hanusch, 2019). Het referendum is een goed onderwerp om deze trend in media te toetsen. Een *mainstream* onderwerp, voorheen vooral bepleit door de gevestigde partij D66, dat zich heeft ontwikkeld als programmapunt van radicaalrechtse partijen. Ik verwacht dat de aantrekkingskracht van radicaalrechts in de media ervoor zorgt dat nu radicaalrechtse het referendum naar zich toe heeft getrokken, media hier meer aandacht aan zullen geven. Mijn hypothese is dan ook de volgende:

H2: Het aantal artikelen over referenda in Nederlandse kranten is toegenomen tussen 1966-2020.

De bovenstaande hypothese verwacht dat er meer berichtgeving over referenda wordt gepubliceerd. Dit hangt samen met mijn verwachting dat samen met deze ontwikkeling ook een toename van populisme is vast te stellen. Er is al meerdere malen onderzoek gedaan naar de uitingen van de *populist zeitgeist* in de media (Rooduijn, 2014; Hamелеers & Vliegenthart, 2019). Dit gebeurt niet alleen rond verkiezingen, als politici ‘de gewone man’ willen bereiken, maar er is sprake van een lang termijn ontwikkeling (Hameleers & Vliegenthart, 2019). De toename van dit ‘dunne’ populisme in de media is een essentieel onderdeel van radicaalrechts en de normalisering van deze stroming. Als onderdeel van de radicaalrechtse ideologie zorgen de frequente populistische uitingen voor een normalisering van de retoriek die wordt gebruikt door radicaalrechtse actoren. Mede door een hogere mate van commercialisering zijn mediabedrijven minder snel geneigd om populistische taal van hun platforms te weren. Ophef is nou eenmaal commercieel aantrekkelijk (Otto et al, 2016).

Maar de maatschappelijke ontwikkelingen beïnvloeden op haar beurt ook weer de media. Het genormaliseerde karakter van radicaalrechtse eigenschappen zoals nativisme, autoritarisme en populisme vindt zijn weerslag in de media (Ellinas, 2018). Op deze manier versterken media en politiek elkaar in het normaliseren van radicaalrechts. Media gebruiken

radicaalrechtse retoriek en vervolgens wordt deze retoriek meer en meer geaccepteerd in de publieke sfeer (Mudde, 2004). Om te toetsen of de normalisering van radicaalrechts inderdaad zijn weerslag vindt in het taalgebruik in de media stel ik met betrekking tot het referendum de volgende hypothese op:

H3: Artikelen over referenda zijn tussen 1966 en 2021 populistischer geworden.

Media & Maatschappij

Waar het in de voorgaande paragrafen vooral ging over de invloed die het veranderende politieke klimaat heeft op de media, wordt nu de invloed van de media op de burger besproken. De invloed van de media op de maatschappij een is van de meest besproken onderwerpen binnen de politieke communicatie (Vliegthart, 2015). Halverwege de twintigste eeuw waren de meeste wetenschappers het er wel over eens dat de media een grote rol spelen in het beïnvloeden van gedachten en attitudes van de bevolking (Croteau & Hoyes, 2018). De propaganda van de voorstanders van de Eerste Wereldoorlog en in nog grotere mate de propaganda van de Nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog versterkten de gedachte dat de invloed van media op de maatschappij enorm groot moest zijn (Reisman, 1953). Dit beeld werd genuanceerd door onderzoeken in de liberale westerse landen. Het onderzoek *The people's choice* liet zien dat in de Verenigde Staten mensen om meerdere redenen niet zo extreem gevoelig zijn voor de grillen van de media als voorheen werd gedacht (Croteau & Hoyes, 2018). De gemiddelde Amerikaan besteedde maar weinig aandacht aan het nieuws en het deel van de bevolking die wel met interesse naar het nieuws en politiek keek stond relatief vast in hun wereldbeeld en politieke voorkeuren (Katz & Lazarsfeld, 1955; Klapper, 1960). Ook meer recent onderzoek heeft aangetoond dat de media er nauwelijks in slagen om mensen op andere gedachten te brengen (Mutz, 2012; Iyengar, 2017).

Maar waar de media er misschien niet in slagen om mensen te vertellen *hoe* ze moeten denken, zijn ze uitermate succesvol in het sturen *waar* de bevolking aan moet denken (Iyengar, 2017). Deze theorie van agenda-setting werd als eerst opgesteld door Bernard Cohen (1963). Als de media besluiten om bepaalde agendapunten vaker onder de aandacht te brengen dan zullen deze onderwerpen ook een grotere rol gaan spelen in het maatschappelijke debat. De theorie van Cohen is meerdere malen aangetoond en vooral in verkiezingstijd blijkt agenda-setting een grote rol te spelen (Vliegthart, 2015). De onderwerpen die meer aan bod komen in de media genieten meer aandacht onder de

bevolking. Deze *priming* kan ervoor zorgen dat de bevolking sneller geneigd is te stemmen op partijen die zich profileren als partijen met expertise op de geprimeerde onderwerpen. Een voorbeeld is het klimaat voor GroenLinks of immigratie voor de PVV. Zij zijn *issue owner* van deze onderwerpen (De Kleer, 2020).

Naast *priming* kan ook het tegenovergestelde plaatsvinden. Als een onderwerp bewust of onbewust door de media verzwegen wordt dan belandt het onderwerp in een zwijgspiraal. De media zwijgen over een bepaald onderwerp, de bevolking krijgt er minder van mee en op deze manier wordt een onderwerp steeds verder gemarginaliseerd totdat het niet meer op de maatschappelijke radar staat (Noelle-Neumann, 1974). Een voorbeeld van media die doelbewust een onderwerp in een zwijgspiraal proberen te krijgen is het *cordon sanitaire* dat om radicaalrechts in Wallonië is gebouwd. Op deze manier proberen de Waalse Media radicaalrechts tot de marges van de maatschappij te behouden. Met succes, want Franstalig België is een van de weinige gebieden waar radicaalrechts nauwelijks een voet aan de grond krijgt (De Jonge, 2018).

Behalve de rol van de media bij het agenderen van maatschappelijke vraagstukken speelt ook nog de manier hoe zij deze vraagstukken presenteren. De term die hierbij hoort is *framing*. Niet alleen gebruikt in de wetenschap maar recentelijk juist steeds vaker bij radicaalrechtse partijen om de framing van henzelf door de media af te keuren. Framing beïnvloedt de manier hoe een onderwerp in de maatschappij ontvangen en behandeld wordt (Iyengar, 2017). Bij bijvoorbeeld het immigratiedebat kan het humanitaire frame van het probleemframe worden onderscheiden. De manier van framing kan de burger op verschillende manieren beïnvloeden. Het beïnvloedt de algemene houding jegens de politiek en de verschillende partijen. Verder kunnen frames invloed hebben op welke partijen *issue owner* zijn van bepaalde onderwerpen (Iyengar, 2017).

De media hebben op deze manieren dus een grote invloed op de houding en de perceptie van bevolking jegens de politiek. Er wordt dan ook gesteld dat we in een steeds verder gevorderd stadium van mediatisering leven (Hjarvard, 2018). Kern van deze ontwikkeling is de verandering van politieke logica richting medialogica (Strömbäck, 2008; Hjarvard, 2018). In de tijd van een hogere mate van verzuiling stond de politieke communicatie in het teken van de politieke logica. De politici waren bepalend in de communicatie tussen politiek en media. De media dienden in de tijd van verzuiling als schoothondje van de macht. Toen de zuilen langzaam afbrokkelden, brokkelden ook deze conventies af. De media maakte zich los van de zuilen en ontwikkelden zich als zelfstandige waakhond van de macht. In de huidige tijd heeft deze ontwikkeling zich dusdanig doorgezet

dat wij leven in een tijd van medialogica (Strömbäck, 2008). Concreet betekent dit dat politici meer bezig zijn met de wijze hoe zij overkomen in de media, dan met beleid. Vooral de rechts-radicalen partijen lijken bij deze ontwikkeling garen te spinnen. Voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld Thierry Baudet die volgens Tweede Kamervoorzitter Khadija Arib de Tweede Kamer gebruikte als filmstudio in plaats van debatplatform (Nederlands Dagblad, 2020).

Veel politici spelen behendig in op de veranderende status en verdere commercialisering van de media (De Jonge, 2018). De media hebben politici vaak net zo hard nodig als politici de media. Een goed voorbeeld van succesvolle framing en *priming* is de opmars van Geert Wilders in de Nederlandse politiek. Door consistent de aandacht naar zich toe te trekken kunnen de verschillende de media niet om hem heen. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld zijn uitspraken over “kopvoddentaks.” Hoewel andere politieke partijen deze uitspraken veelal negeerden, pakten verschillende media de uitspraak op. Een ander voorbeeld is de populistische retoriek van “Henk en Ingrid.” Constante herhaling in de media heeft ervoor gezorgd dat deze uitspraak gemeengoed is geworden in Nederland (Van Vree & Azough, 2015). Op deze manier is het radicaalrechtse gedachtengoed steeds verder normaal geworden in de media. Uitspraken die decennia eerder ondenkbaar zouden zijn zoals “kopvoddentaks” worden in het huidige medialandschap minder snel geweerd. Vervolgens worden radicaalrechtse uitspraken zoals deze steeds vaker normaal in het maatschappelijke debat (Ellinas, 2018).

Ook op nog directere manieren beïnvloeden de media het politieke landschap. Meer dan 80% van de Kamervragen in de Tweede Kamer zijn afkomstig uit de media (Vliegthart, 2015). Koploper is *de Telegraaf* met 10%. Het grootste deel van deze vragen komen uit radicaalrechtse fracties. Op deze manier wordt een vicieuze cirkel gecreëerd waar radicaalrechts het discours van een land bepaalt waar vervolgens de media weer aan refereert (Vliegthart, 2015). Kranten spelen hier nog een grote rol in.

De Nederlandse kranten

Alhoewel kranten in de periode 1966-2020 een groot deel van hun afzetmarkt aan tv, radio en andere technologieën hebben verloren zijn kranten nog steeds belangrijk in de politieke communicatie in Nederland. Kranten zijn een interessant onderzoeksobject omdat Nederland een land is met een corporatistisch mediasysteem (Hallin & Mancini, 2004), met een relatief hoog aantal krantenlezers en een sterke bescherming van de journalistieke vrijheid en onafhankelijkheid (Brants & Van Praag, 2017). Ondanks dat de transitie van het *trustee*

model naar een marktmodel over het gehele medialandschap zich voordoet, zijn er nog steeds verschillen tussen de invulling van verschillende media. Zo hebben verschillende Nederlandse kranten verschillende lezersprofielen. De Nederlandse kranten zijn in twee groepen te verdelen: populaire kranten en kwaliteitskranten (Bakker & Scholten, 2013). De populaire kranten richten zich voor een relatief groter deel op entertainment, sport en amusement. De kwaliteitskranten richten zich meer op politiek, economie en harder nieuws (Bakker & Scholten, 2013). Deze inhoudelijke verschillen vertalen zich ook naar de bevolkingsgroepen die de verschillende kranten consumeren. De populaire kranten hebben een relatief hoger aantal lager opgeleide lezers dan de kwaliteitskranten (Bakker & Scholten, 2013).

Alhoewel populaire- en kwaliteitskranten inhoudelijke verschillen hebben, constateert wetenschappelijk onderzoek dat er al een geruime tijd een proces van ‘tabloidisering’ gaande is waarbij ook kwaliteitskranten door de voorgenoemde commerciële druk op het medialandschap steeds meer de strategie van populaire kranten gaan volgen (Hanusch, 2013). Voorbeelden hiervan zijn een grotere nadruk op foto’s, meer achterklap en entertainment en minder lange artikelen. Dit zorgt ervoor dat de verschillen tussen kwaliteitskranten en populaire kranten steeds kleiner worden. Wanneer kranten financieel in de problemen komen kunnen zij twee dingen doen: imiteren of innoveren. Dikwijls wordt er gekozen voor de eerste optie. De kranten passen dan vaak het product aan aan kranten met hoge oplages, in het geval van Nederland zijn dit de populaire kranten *Algemeen Dagblad* en *Telegraaf*. Dit leidt mogelijk tot een journalistiek ecosysteem in Nederland waar verschillende mediabedrijven inhoudelijk nauwelijks van elkaar verschillen (Hanusch, 2013).

Tabloidisering kan ook voordelen hebben. Simpelere en toegankelijke kranten kunnen zorgen voor het feit dat meer mensen kranten zullen lezen waardoor zij beter geïnformeerd worden en toegang kunnen krijgen tot het maatschappelijk debat (Iyengar, 2017). Ook recent onderzoek met betrekking tot de *populist zeitgeist* in de dagbladen komt tot de conclusie dat de verschillen tussen populaire en kwaliteitskranten minder groot zijn dan voorheen werd aangenomen (Akkerman, 2011; Hameleers & Vliegthart, 2019). Voor dit onderzoek wil ik dit breder trekken en onderzoeken of het referendum met een andere toon behandeld wordt in populaire- en kwaliteitskranten. Op basis van voorgaand onderzoek met betrekking tot de verschillen tussen kranten stel ik de volgende hypothese op:

H4: De toon met betrekking tot referenda is in de populaire kranten hetzelfde als de toon over referenda in kwaliteitskranten

3. Methode

Na de formulering van de hypothesen op basis van de literatuur wordt in dit hoofdstuk de methode van dit onderzoek toegelicht. Dit onderzoek omvat de hoofdvraag: Hoe heeft de berichtgeving over referenda in Nederlandse kranten zich ontwikkeld tussen 1966 en 2020? Het beginjaar 1966 is gekozen omdat het een omslagpunt was in de Nederlandse politiek. Het was het jaar van het ontstaan van de politieke partij D66. De oprichting van D66 was een symptoom van de ontzuiling die in deze tijd plaatsvond (Smeets, 2021). De politiek in de periode na de Tweede Wereldoorlog werd nog bepaald door partijen als de PvdA, VVD en het blok van de christelijke partijen KVP, CHU en ARP. D66 wilde dit veranderen door de Nederlandse bevolking weer zeggenschap te geven. Een onderdeel hiervan was het referendum, lange tijd gezien als het kroonjuweel van D66 en een speerpunt van de partij.

De jaren zestig kende niet alleen een noviteit met de oprichting van D66. Het was ook de periode van de oprichting van de Boerenpartij. Alhoewel het geluid van de Boerenpartij nooit tot uiting kwam in regeringsdeelname was het wel een eerste uiting van het populisme. Deze opkomst van nieuwe politieke stromingen maakt de periode 1966-2020 een interessante periode voor een onderzoek. Deze periode kende de opkomst van het referendum als programmapunt van de sociaalliberale D66 en de poging tot overname van dit standpunt door radicaalrechts die haar oorsprong ook in diezelfde jaren vond.

3.1 Methodologie

Er is gekozen voor een kwantitatieve onderzoeksmethode. Een kwantitatief onderzoek heeft als voordeel dat het de onderzoeker in staat stelt om grote hoeveelheden data te verwerken. Verder is het met een kwantitatieve methode mogelijk om lange-termijn trends te vinden en deze te relateren aan een veranderd politiek klimaat. Voor een onderzoek naar maatschappijbrede ontwikkelingen in het debat over referenda is een kwantitatief onderzoek daarom de meeste logische keuze. Op het gebied van onderzoek naar radicaalrechts en de opkomst van populisme heeft voorgaand onderzoek dan ook al veelvuldig gebruik gemaakt van kwantitatief onderzoek (Rooduijn, 2013; Bos & Brants, 2014; Hamелеers & Vliegenthart, 2019).

Het kwantitatieve onderzoek wordt uitgevoerd door middel van een inhoudsanalyse. Een inhoudsanalyse is een geschikte methode voor dit onderzoek omdat het op een effectieve manier grote hoeveelheden krantenartikelen kan analyseren (Krippendorff, 2014). Op basis

van voorgaande literatuur kan bij een inhoudsanalyse valide en repliceerbare uitkomsten uit de data worden gegenereerd. Met behulp van variabelen uit de theorie is het met deze onderzoeksmethode mogelijk om een grote hoeveelheid artikelen op een systematische wijze te onderzoeken.

Voor dit onderzoek worden meerdere typen analyses uitgevoerd: een automatische inhoudsanalyse en een handmatige inhoudsanalyse. Om dit uit te voeren wordt er gebruik gemaakt van AmCAT, een computerinfrastructuur die gebruikt wordt voor het uitvoeren van zowel automatische als handmatige inhoudsanalyses (Van Atteveldt et al., 2008).

In een ideaal scenario wordt de gehele populatie door middel van een automatische inhoudsanalyse onderzocht. Een automatische inhoudsanalyse is een inhoudsanalyse die op een geautomatiseerde wijze wordt uitgevoerd door een computer (Van Atteveldt et al, 2014). Dit heeft als voordeel dat data snel en goed geteld kan worden. Met een automatische inhoudsanalyse kan op deze manier veel meer data worden onderzocht zonder de mogelijkheid op menselijke fouten in de codering.

Het nadeel van een geautomatiseerde analyse is dat een computer wel woorden kan herkennen maar minder effectief concepten kan onderscheiden. Waar een automatische inhoudsanalyse er wel in slaagt manifeste observaties te genereren, voor latente observaties is een automatische inhoudsanalyse niet mogelijk. Omwille van dit gegeven wordt de eerste hypothese op handmatige wijze onderzocht. De eerste hypothese behandelt de verandering van *issue ownership* en ziet er als volgt uit:

H1: In de afgelopen decennia is het referendum van oorspronkelijke issue owner D66 overgegaan naar de radicaalrechtse partijen.

Alhoewel het mogelijk is om middels een geautomatiseerd proces te tellen hoe vaak verschillende partijen genoemd worden samen met de term ‘referendum’, biedt dit nog geen garantie voor *issue ownership*. Om hier wel onderzoek naar te doen worden door middel van een steekproef de artikelen handmatig gecodeerd en geanalyseerd.

De volgende hypothesen, H2 en H3, zullen wel door middel van automatische inhoudsanalyse worden onderzocht.

H2: Het aantal artikelen over referenda in Nederlandse kranten is toegenomen tussen 1966-2020.

H3: Artikelen over referenda zijn tussen 1966 en 2021 populistischer geworden.

Rooduijn en Pauwels (2011) hebben aangetoond dat door middel van een geautomatiseerde inhoudsanalyse op basis van een woordenlijst populisme op een effectieve manier kan worden vastgesteld in krantenartikelen. Deze methode is ook toegepast door Hamelers en Vliegthart (2019). Door een woordenlijst op te stellen die een uitputtende weergave geeft van alle woorden en woordcombinaties die een indicatie zijn van populisme kan de verhouding tussen het referendum en populisme in kaart worden gebracht.

Ten slotte de laatste hypothese van dit onderzoek, hypothese vier:

H4: De toon met betrekking tot referenda is in de populaire kranten hetzelfde als de toon over referenda in kwaliteitskranten.

Deze hypothese wordt ook handmatig onderzocht. Een computer is namelijk niet adequaat in staat door het tellen van signaalwoorden de toon van een krantenartikel te vatten.

3.2 Dataverzameling

Het AmCAT-systeem is ontworpen voor het beheer van grote analyseprojecten, en om deze te vereenvoudigen. Omdat documenten het essentiële onderdeel zijn, is een essentieel aspect van AmCAT het opslaan, bekijken en beheren van documenten uit verschillende kranten (Van Atteveldt et al, 2014). De gegevens worden opgeslagen in een standaarddatabase, waartoe elke gebruiker toegang heeft voor zijn eigen project.

De data die gebruikt wordt voor dit onderzoek is afkomstig uit twee databases. *Delpher* voor de periode 1966-1994 en *LexisNexis* voor de periode 1995-2020. *Delpher* is een database beheerd door de Koninklijke Bibliotheek waar historische kranten, boeken en tijdschriften worden opgeslagen. *Delpher* beheert kranten uit de periode 1618-1994 en is de enige database die Nederlandse krantenartikelen uit deze tijd beheert. Alleen voor de periode 1940-1994 resulteert dit al in meer dan twintig miljoen artikelen uit de grote Nederlandse landelijke kranten. De hoeveelheid artikelen voor de jaren 1995-2020 is nog groter. Deze database wordt onderhouden door het Amerikaans *LexisNexis* en behelst in zijn geheel meer dan veertig miljoen artikelen van Nederlandse bodem.

Met behulp van een scraper worden alle beschikbare artikelen van *Delpher* en *LexisNexis* in AmCAT gezet en opgeslagen. Scrapen is een computertechniek waarbij met de hulp van software informatie van webpagina's, in dit geval krantendatabases, wordt verzameld en gecategoriseerd. Aangezien het om grote hoeveelheden krantenartikelen gaat is het noodzakelijk dat deze data verfijnd wordt zodat er analyses kunnen worden uitgevoerd. Door te filteren op jaartal en te zoeken op de specifieke zoektermen 'referendum' en 'referenda' wordt de dataset teruggebracht op een totaal van 60.644 artikelen. Aangezien deze dataset nog te veel artikelen uit het buitenland bevat wordt deze gefilterd door alle relevante namen van Nederlandse partijleiders en politieke partijen toe te voegen, bijvoorbeeld 'D66', 'CDA' en 'Wilders'. Op deze manier worden de artikelen over het referendum toegespitst op de Nederlandse politiek (bijlage 1). Dit leidt uiteindelijk tot een dataset van 8.430 artikelen over de hele periode.

Om te controleren of deze dataset daadwerkelijk alle artikelen met betrekking tot referenda in de Nederlandse politiek omvat wordt er een *precision* en *recall* analyse uitgevoerd. Door middel van *precision* kan bekeken worden of de gevonden resultaten relevant zijn voor dit onderzoek. Door middel van een aselechte enkelvoudige steekproef over alle gevonden artikelen wordt er gekeken in welke mate de gevonden artikelen relevant zijn. Uit de steekproef van 100 artikelen waren 21 artikelen niet relevant voor het onderzoek. Dit leidt tot een *precision* van **0.79**. Hoe dichterbij 1 deze score komt hoe minder irrelevante artikelen er door de gebruikte zoekterm worden genereerd. De score moet minimaal 0.6 zijn dus onze uitslag is ruim voldoende (Ting, 2011).

Bij de *recall* wordt onderzocht of er relevante artikelen zijn die niet worden gevonden door de gebruikte zoektermen (Van Atteveldt et al., 2014). Door mijn gebruikte dataset af te trekken van alle artikelen die betrekking hebben op het referendum blijven er artikelen over die wel 'referendum' in het artikel hebben staan maar geen Nederlandse partijleider of politieke partijen. Van deze artikelen wordt een aselechte enkelvoudige steekproef van 100 genomen om te controleren of deze artikelen toch relevant kunnen zijn voor mijn onderzoek. Dit is niet het geval. Alle door middel van een steekproef gevonden artikelen betroffen buitenlands of lokaal nieuws en dus zonder toegevoegde waarde voor dit onderzoek. De *recall* is **1.0**, een zeer goede uitslag die impliceert dat er geen relevante artikelen niet gevonden worden door mijn gebruikte zoektermen (Ting, 2011).

Bij hypothese twee wordt bovendien onderzoek gedaan naar de verschillen tussen kwaliteitskranten en populaire kranten. De twee categorieën worden als volgt gedefinieerd:

Kwaliteitskranten leggen een grotere nadruk op politiek, economie en opinie en richten zich minder frequent op amusement. In dit onderzoek wordt gekeken naar drie Nederlandse dagbladen die als kwaliteitskrant worden gedefinieerd: *De Volkskrant*, *NRC* en *Trouw* (Bakker & Scholten, 2013). Populaire kranten schrijven relatief veel artikelen over entertainment en sport. In deze thesis wordt er gekeken naar twee Nederlandse dagbladen die worden aangeduid als populaire kranten: *Algemeen Dagblad* en *De Telegraaf* (Bakker & Scholten, 2013). De gebruikte dataset voor dit onderzoek ziet er als volgt uit:

Krant	Aantal artikelen 1966-2020
<i>Algemeen Dagblad</i>	982
<i>De Telegraaf</i>	1034
Populaire kranten	2016
<i>De Volkskrant</i>	2187
<i>NRC</i>	2286
<i>Trouw</i>	1941
Kwaliteitskranten	6414
Totaal artikelen	8430

Over dit totaal aantal van 8.430 artikelen wordt een automatische inhoudsanalyse uitgevoerd. Vervolgens wordt er van dezelfde dataset met behulp van AmCAT een steekproef getrokken voor de handmatige inhoudsanalyses van H1 en H4. Voor H1 wordt dit uitgevoerd middels een aselechte gestratificeerde steekproef. Van deze dataset wordt voor iedere vijf jaar een aselechte enkelvoudige steekproef getrokken in AmCAT. In totaal twintig artikelen per vijf jaar wat resulteert in een totale steekproef van 220 artikelen over de periode 1966-2020.

Voor H4 wordt er ook met een aselechte gestratificeerde steekproef in AmCAT gewerkt. Voor iedere krant worden er uit iedere periode van vijf jaar vijf artikelen getrokken door middel van een aselechte enkelvoudige steekproef. Voor alle kranten samen resulteert dit in 25 artikelen per vijf jaar. Over de hele periode 1966-2020 resulteert dit in een totale steekproef van 55 artikelen per krant en 275 artikelen in totaal.

3.3 Operationalisering

Het onderzoek begint met *H1: In de afgelopen decennia is het referendum van oorspronkelijke issue owner D66 overgegaan naar de radicaalrechtse partijen.*

Nadat er een steekproef is getrokken van 220 artikelen voor de periode 1966-2020 wordt er per artikel handmatig gecodeerd welke partijen tot *issue owner* worden gerekend. Een programmapunt wordt als ‘eigendom’ beschouwd als het punt een onderdeel is van de identiteit van een partij. Dit wordt ten eerste in de artikelen gemeten door uitspraken die blijken geven dat het referendum erg belangrijk is voor de partij. Bijvoorbeeld: “De fractieleider maakte gisteren duidelijk dat het referendum een kabinetscrisis waard is.” Verder wordt een partij als *issue owner* gezien als er een motie of wetsvoorstel wordt ingediend door de partij of politicus en het artikel refereert hieraan. Ook hoe vaak een partij of politicus voorkomt in een artikel kan een goede indicatie geven over wie als eigenaar wordt beschouwd in een krantenartikel. In deze thesis wordt een partij als *issue owner* aangeduid als de partij aan een van de volgende criteria aanwezig is in het artikel:

- Een partij is <i>issue owner</i> als de partij een motie of wetsvoorstel indient en in het artikel wordt de partij hieraan gerefereerd
- Een partij wordt gezien als <i>issue owner</i> als de partij als enige wordt genoemd in een artikel over referenda
- Een partij wordt gezien als <i>issue owner</i> als de partij de vaakst genoemde partij is in een artikel over referenda
- Een partij wordt gezien als <i>issue owner</i> als er door de partij of door een politicus van die partij wordt gemeld dat het referendum belangrijk voor die partij is. Bijvoorbeeld in de uitspraak: “De fractieleider maakte gisteren duidelijk dat het referendum een kabinetscrisis waard is”

De variabelen die gemeten worden zijn de politieke partijen. Als de uitspraken gedaan worden door een politicus die actief betrokken is bij de partij dat wordt dit ook onder de politieke partij geschaard. Aangezien een ‘eigendom’ al impliceert dat het maar voor een enkele partij kan gelden kan het niet zo zijn dat meerdere partijen in een artikel als eigenaar worden gecodeerd. Mocht er meerdere partijen voldoen aan de criteria van *issue owner* dan is er een hiërarchische verdeling. Het sterkst telt het als een partij een motie indient, vervolgens een krachtige uitspraak en ten slotte de frequentie waarin een partij genoemd wordt in een artikel. Mocht het zo zijn dat in een artikel de PVV een motie indient en dat D66 het vaakst genoemd wordt *en* een krachtige uitspraak doet dan wordt D66 beschouwd als *issue owner* aangezien zij aan meer criteria voldoen.

Om de betrouwbaarheid van het codeboek te meten wordt deze onderworpen aan een intercodeur betrouwbaarheid toets. Uit de gemaakte steekproef worden 30 artikelen geselecteerd die gecodeerd worden door twee codeurs. Hieruit komt een Cohen's Kappa van **0.90** met een overeenstemming van 93.3% tussen de codeurs.

Volgend op het onderzoek naar de verandering naar *issue ownership* wordt onderzoek gedaan naar de trends op het gebied van krantenberichten over referenda. Dit wordt gedaan door middel van de volgende hypothese:

H2: Het aantal artikelen over referenda in Nederlandse kranten is toegenomen tussen 1966-2020.

Deze hypothese wordt onderzocht door middel van een automatische inhoudsanalyse. Door middel van het tellen van artikelen in AmCAT wordt er vastgesteld of er significante verschillen vast te stellen zijn met betrekking tot artikelen over referenda tussen 1966 en 2020. Verder wordt er bij deze hypothese onderscheid gemaakt tussen de vijf verschillende kranten om te analyseren of er verschillen zijn tussen kranten in de numerieke ontwikkelingen op het gebied van berichtgeving over referenda.

Na de hypothese over de algemene trends volgt een analyse naar populisme. Dit wordt gedaan bij hypothese drie:

H3: Artikelen over referenda zijn tussen 1966 en 2021 populistischer geworden.

Hypothese drie wordt onderzocht middels een geautomatiseerde inhoudsanalyse op basis van een woordenlijst. Op basis van Jagers en Walgrave (2007) wordt een woordenlijst opgesteld met woorden en woordcombinaties die de twee eigenschappen van populisme omvatten: *people-centrism* en anti-elitisme. In AmCAT wordt vervolgens de opgestelde woordenlijst vertaald naar een *searchstring* die wordt toegepast op de 8430 artikelen. Een *searchstring* bevat de definities uit de woordenlijst die op basis van Jagers en Walgrave (2007) zijn geconstrueerd, maar is aangepast zodat hij alle relevante artikelen die vallen onder *people-centrism* en anti-elitisme kan vinden.

In het geval van *people-centrism* wordt de centrale vraag gesteld: wordt er in het artikel gerefereerd aan 'het volk?' Door het creëren van een *searchstring* die taalgebruik met

betrekking tot ‘volk’ detecteert kan op deze manier *people-centrism* worden vastgesteld binnen de dataset. De volledige *searchstring* ziet er als volgt uit:

"de gewone Nederlander?" OR "gewone Nederlanders" OR "de hardwerkende burger?" OR "hardwerkende burgers" OR "de gewone burger?" OR "gewone burger?" OR "de normale Nederlander?" OR "de normale burger?" OR "hardwerkende Nederlander?" OR "de hardwerkende belastingbetaler?" OR "ons eigen volk" OR "het gewone volk" OR "ons eigen land" OR "onze eigen cultuur" OR "de gewone man" OR "de gewone vrouw" OR "Henk en Ingrid" OR "Jan met de Pet" OR "de modale man" OR "Jan Modaal"

Voor het operationaliseren van het anti-elitaire frame wordt ook de theorie van Jagers en Walgrave (2007) gebruikt. Zij stellen dat het anti-elitaire frame wordt opgedeeld in drie groepen: anti-staat, anti-politiek en anti-media. Bij de eerste groep, de anti-staat retoriek, is de eis dat een functie binnen de staat of de staat zelf onkunde of incompetentie wordt verweten. Bij de categorie anti-politiek is de minimale voorwaarde het bekritisieren van politiek beleid van de overheid of van een regeringspartij. Als laatste, de categorie anti-media. Bij het anti-mediagedeelte moet men in ieder geval een medium beschuldigen van het bevooroordeeld zijn in haar rapportage over maatschappij of politiek. Bijvoorbeeld duidelijke voorkeur jegens een bepaalde politieke partij. Concrete uitingen van anti-elitaire retoriek zijn: linkse media, corrupte politici, nutteloze regering, zelfzuchtige politici, corrupte regering, leugenachtige politiek of variaties hiervan. De totale *searchstring* voor anti-elitisme is:

"politiek graai*" OR "regering graai*" OR "politici graai*" OR "politiek corrupt*" OR "regering corrupt*" OR "politici corrupt*" OR "politiek leugenachtig*" OR "regering leugenachtig*" OR "politici leugenachtig*" OR "politiek zelfingenomen*" OR "regering zelfingenomen*" OR "politici zelfingenomen*" OR "Eurofielen" OR "corrupte EU" OR "bureaucratische EU" OR "neppolitici" OR "nepkabinet" OR "linkse media" OR "media corrupt*" OR "zelfverrijk*" OR "leugenachtige media" OR "nutteloze regering"

Voor H3 wordt er nog apart getest of de dataverzameling betrouwbaar is. Om te toetsen of de gewenste artikelen worden gegenereerd worden ook deze zoekresultaten onderworpen aan een *precision* en *recall*. Dit wordt uitgevoerd om erachter te komen of er niet te veel artikelen worden gevonden die niet relevant zijn voor de hypothese, en of er geen significant aantal artikelen niet worden gevonden die wel van waarde kunnen zijn voor deze hypothese. Ten eerste wordt er een aselechte enkelvoudige steekproef genomen van 50 artikelen om te toetsen of de gevonden artikelen relevant zijn voor het onderzoek. Dit bleek

het geval te zijn met een *precision* van **0.88**. De *recall* wordt berekend door het totaal aantal artikelen over referenda te analyseren zonder de zoektermen gebruikt voor H3. Hieruit bleek dat er van de genomen aselechte enkelvoudige steekproef van 50 artikelen geen populistische artikelen bijzaten. De *recall* was **1.0**.

Ten slotte wordt de toon in de berichtgeving onderzocht. Dit wordt gedaan in de laatste hypothese:

H4: De toon met betrekking tot referenda is in de populaire kranten hetzelfde als de toon over referenda in kwaliteitskranten.

De laatste hypothese van dit onderzoek wordt op een handmatige wijze onderzocht. Alhoewel artikelen over referenda in zijn algemeenheid minder krachttermen bevatten dan meer polariserende onderwerpen kan toon toch worden geïdentificeerd. Een voorbeeld van een positieve toon is bijvoorbeeld als er in het artikel wordt gerefereerd aan een verbetering van het democratisch proces. Bijvoorbeeld de uitspraak “Een snufje directe democratie kan de smaak echt niet bederven”, geeft een positieve toon weer. Ook uitspraken waar wordt gerefereerd aan ‘het volk’ of uitspraken waar de ‘gewone man’ naar voren komt zijn indicaties van artikelen waar de toon over referenda vaak positiever is. De volledige lijst van uitspraken die onder een positieve toon vallen ziet er zo uit:

- Algemene positieve uitspraken over het referendum zoals: “Het referendum is een goed idee”
- Uitspraken die stellen dat een referendum positief is voor de democratie bijvoorbeeld: “Een snufje directe democratie kan de smaak echt niet bederven”
- Uitspraken die het referendum in verband brengen met ‘het volk’, ‘de gewone man’ of andere combinaties zoals vermeld in de woordenlijst van <i>people-centrism</i> , en deze vervolgens relateren aan een toenemende mate van zeggenschap, invloed of inspraak. Bijvoorbeeld in de zin: “Het referendum geeft de gewone man weer een stem”

Een negatieve toon kan ten eerste worden herkend door het gebruik van de term ‘populisme’. Waar deze term wordt gebruikt wordt het referendum veelal gezien als een populistisch standpunt in plaats van een goede ontwikkeling in het democratisch proces en de term populisme wordt zelden of nooit toegepast door mensen die positief zijn over het concept populisme. Een voorbeeld is bijvoorbeeld “Het referendum is een breekijzer van de populistten.” Uitspraken als deze verwijzen in een artikel niet naar de waarde dat een referendum kan hebben voor een maatschappij maar zien het referendum als een middel in plaats van een doel op zich. Dit in tegenstelling tot artikelen waar positieve berichtgeving over het referendum het heeft over de toenemende democratie en zeggenschap van de burger. Ook kan een negatieve toon naar voren komen in verwijzingen naar de onwetendheid van de bevolking. De volledige lijst van uitspraken die op een negatieve toon wijzen bestaat uit de volgende onderdelen:

- Algemene negatieve uitspraken over het referendum zoals “Het referendum is een slecht idee”
- Uitspraken die het referendum in verband brengen met populisme, rechtspopulisme of radicaalrechts. Bijvoorbeeld: “Het referendum is een breekijzer van de populistten”
- Uitspraken die een nadruk leggen op het gebrek aan kwalificaties van de burger. Het kan hier gaan om de onwetendheid, domheid of andere incompetenties die ervoor zorgen dat het referendum als iets negatiefs wordt gezien. “De burger is niet in staat belangrijke beslissingen af te wegen in een referendum”
- Uitspraken die het referendum als een negatieve ontwikkeling beschouwen voor de democratie. Zoals in de zin: “We stemmen al iedere vier jaar, dat is genoeg democratie”

Een neutrale toon in een artikel bevat geen van beide en is een weergave van meerdere argumenten voor of tegen een referendum of is simpelweg een neutrale beschrijving. Neutrale uitingen vallen onder een van de volgende categorieën:

- Een algemene opsomming van feiten zonder een van de uitspraken die voldoen aan de criteria van positieve of negatieve toon.
- Een artikel waar een positieve en een negatieve toon wordt gebruikt zonder dat een van de twee de boventoon voert.

Om vast te stellen of deze variabelen op een correcte manier gemeten kunnen worden wordt er een intercodeur betrouwbaarheid gemeten. Uit een steekproef van 30 artikelen wordt er aan twee codeurs gevraagd: Zou je de toon over referenda in het artikel als negatief, neutraal of positief beoordelen? Hieruit komt een Cohen's Kappa die een indicatie geeft over de overeenkomstigheid van de codeurs. In het geval van bovenstaand hypothese was de Cohen's Kappa 0.78 met een overeenkomstigheid van 86.7%. Dit geeft een goede overeenstemming tussen de codeurs weer. Nadat is vastgesteld dat de variabelen op een goede manier meetbaar zijn wordt de handmatige inhoudsanalyse toegepast op de totale steekproef.

4. Resultaten

Het doel van dit onderzoek was door middel van vier hypothesen de ontwikkelingen in de berichtgeving over referenda te onderzoeken. Door de trends in de berichtgeving over referenda te onderzoeken en deze te vergelijken met de ontwikkelingen op het gebied van *issue ownership*, populisme en toon binnen deze berichtgeving, kunnen er conclusies worden getrokken over de rol van de media bij de normalisering van radicaalrechts.

4.1 Issue ownership

De eerste hypothese die in dit onderzoek aan bod kwam vraagt zich af of het referendum als standpunt van eigenaar is veranderd door de tijd heen. Vanaf haar oprichting was democratische verandering een van de primaire beginselen van de partij D66. Maar recentelijk leek deze nadruk steeds verder weg te zakken. Partijleden van D66 leken zich steeds meer te distantiëren van het referendum. Tekenend hiervoor is de verandering van D66 als beweging die uit een ideologische overtuiging het politieke systeem wil democratiseren, naar een *mainstream* politieke partij die vooral gezien wil worden als onderwijspartij (Smeets, 2021). Hier tegenover leek een overname van het referendum te staan door radicaalrechtse partijen. Vanuit deze observatie werd de volgende hypothese opgesteld:

H1: In de afgelopen decennia is het referendum van oorspronkelijke issue owner D66 overgegaan naar de radicaalrechtse partijen die nu het referendum gebruiken als hun 'eigendom'.

Om deze hypothese te onderzoeken werd ten eerste gekeken welke partijen per periode van vijf jaar relatief als eigenaar van het referendum worden gezien. Voor iedere vijf jaar werd een aselechte enkelvoudige steekproef genomen van twintig artikelen. De resultaten hiervan staan in tabel 1.

Partij	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985	1986-1990	1991-1995	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011-2015	2016-2020
D66	35%	25%	40%	50%	50%	70%	65%	45%	35%	35%	30%
CHU/ARP/KVP/CDA	25%	25%	5%	15%	20%	5%	-	-	5%	5%	-
PPR/PSP/CPN/GL	40%	30%	20%	5%	20%	5%	5%	15%	5%	5%	-
BP	-	5%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
PvdA	-	10%	25%	20%	10%	15%	10%	10%	10%	5%	5%
SGP	-	5%	-	-	-	-	-	-	-	-	-
VVD	-	-	10%	10%	-	5%	10%	15%	-	-	-
SP	-	-	-	-	-	-	10%	5%	15%	15%	15%
LPF	-	-	-	-	-	-	-	5%	-	-	-
PVV	-	-	-	-	-	-	-	5%	25%	35%	30%
TON	-	-	-	-	-	-	-	-	5%	-	-
FVD	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20%

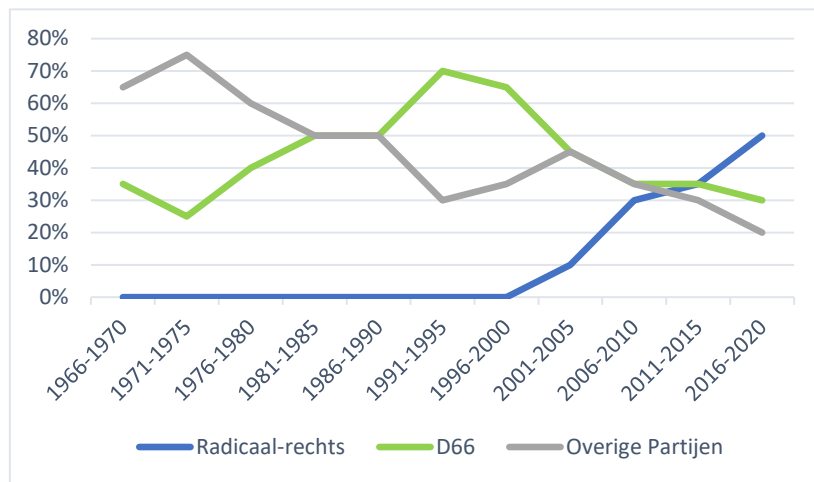
Tabel 1: Verdeling *issue ownership* over referenda $N = 220$

De bovenstaande tabel geeft per periode aan in hoeveel artikelen de desbetreffende partij *issue owner* was. De voorlopers van het CDA en de voorlopers van GroenLinks zijn samengevoegd in één rij. Bij de rij CHU/ARP/KVP/CDA was het met name de CHU die prominent aanwezig was in krantenberichten over referenda. Nadat deze partijen opgingen in het CDA in 1980 is er dan ook een graduele afname in *issue ownership* vast te stellen. Ditzelfde patroon komt voor bij de voorlopers van GroenLinks. Hier zijn het de PSP en de PPR die voordat zij opgaan in GroenLinks veel aanwezig zijn in berichtgeving over referenda. Zodra zij opgaan in GroenLinks in 1990 wordt deze aanwezigheid minder en is het met name de SP die aan de linkerzijde van het politieke spectrum met het referendum in verband wordt gebracht. De ChristenUnie komt geen enkele keer voor in mijn steekproef.

Verder wordt duidelijk dat D66 inderdaad in de periode 1976 tot 2020 *issue owner* of gedeeld *issue owner* is geweest. In de eerste tien jaar na de oprichting van D66 waren het de PSP en de PPR die een prominentere positie hadden in de berichtgeving over referenda, en in de laatste tien jaar was het radicaalrechts die het onderwerp grotendeels overnam. De tabel laat zien dat D66 vooral vanaf de jaren tachtig eigenaar is van het referendum. De jaren 1991-2000 in de tabel lopen samen met de kabinetten Kok waar D66 onderdeel van uitmaakte. Dit waren dan ook de jaren waar D66 in de regering werkte aan een wetsvoorstel voor een bindend correctief referendum

Na het vallen van kabinet Kok II is er een afname vast te stellen in referendum *issue ownership* van D66. Mogelijke grondslagen hiervoor zouden kunnen zijn: het falen van een wetsvoorstel voor het correctief referendum in 1999, het falen van het referendum over een Europese grondwet in 2005 of mogelijk de opkomst van radicaalrechts met Pim Fortuyn begin deze eeuw. Ook kan het te maken hebben gehad met de algemene aanwezigheid van D66 in het politieke domein. Na dat zij tijdens de regeringsdeelname in de jaren negentig het referendum aan de man hebben proberen te brengen, zakte de partij in de jaren hierna naar een zetelaantal van zes in 2003 en drie in 2006.

Grafiek 1 geeft een nog betere visualisatie van de neergang van D66 als *issue owner* en de opkomst van radicaalrechts. De grafiek geeft het totaal aantal artikelen uit de steekproef weer en het percentuele aantal artikelen waar een partij als *issue owner* wordt beschouwd.

Grafiek 1: Verdeling *issue ownership* $N = 220$

Uit de chi-kwadraat analyse over de periode 1966-2020 van D66 en radicaalrechts komt naar voren dat er een significante toename is van het aantal keren dat radicaalrechts wordt gezien als *issue owner*, en een significant afname van D66 als *issue owner*, ($X^2_2 = 45.843$; $p = .000$; $V = .45$). Waar radicaalrechts nog vóór 2000 politieke afwezig was en zich dus niet mengde in berichtgeving, in de periode 2016-2020 worden radicaalrechtse partijen in 50% van de gevallen aangewezen als *issue owner* van het referendum. Een kantelmoment was hiervoor het referendum over de Europese grondwet. De nasleep van dit referendum kende een periode (2006-2010) waar de SP en de radicaalrechtse partijen gezamenlijk het referendum toe-eigenden.

H1 kan dus worden aangenomen. D66 had inderdaad het referendum in handen tussen 1976 en 2010. In de eerste tien jaren speelde zij een grote rol maar waren het vooral de PSP, PPR en CHU die *issue owner* waren. In de laatste tien jaar is het referendum inderdaad verschoven met radicaalrechts als *issue owner*.

4.2 Toename in berichtgeving

Nu er is vastgesteld dat D66 inderdaad haar *issue ownership* in het afgelopen decennium heeft afgestaan aan de radicaalrechtse partijen is het tijd om de veranderingen in de berichtgeving over referenda te analyseren. De combinatie van een veranderd media klimaat

en de opkomst van radicaalrechts als eigenaar van het referendum heeft geleid tot de formulering van de volgende hypothese:

H2: Het aantal artikelen over referenda in Nederlandse kranten is toegenomen tussen 1966-2020.

Om deze hypothese te toetsen wordt ten eerste gekeken naar de absolute cijfers over krantenberichten over referenda in de periode 1966 tot 2020. De resultaten hiervan zijn te zien in tabel 2.

Jaren	Totaal	Kwaliteitskranten	Populaire kranten
1966-1970	166	122	44
1971-1975	109	88	21
1976-1980	156	125	31
1981-1985	268	224	44
1986-1990	446	337	109
1991-1995	1192	943	249
1996-2000	1338	1018	320
2001-2005	1790	1411	379
2006-2010	1101	880	221
2011-2015	515	341	174
2016-2020	1349	839	510

Tabel 2: Hoeveelheid krantenberichten over referenda

Als eerste valt op dat er in absolute cijfers significant meer wordt geschreven over referenda. Een vergelijking tussen de periode 1966-1990 ($M = 229$, $SD = 134$) en 1990-2020 ($M = 1214$, $SD = 416$) toont een significante toename ($t(10) = 4,244$, $p = <0.02$). Twee zaken vallen hierbij op. Ten eerste is er een verandering op te merken bij het begin van het paarse kabinet Kok. Vanaf de jaren negentig wordt er significant meer over het referendum geschreven. Dit is te verklaren uit het feit dat D66 in deze periode regeert en als *issue owner* van het referendum komt hier meer aandacht voor. Ten tweede komt deze toename vooral door een toename van de jaarlijkse berichtgeving van de kwaliteitskranten. De resultaten van de berichtgeving over referenda per krant ziet er als volgt uit:

	<i>M</i>	<i>SD</i>
<i>De Telegraaf</i>	20.27	23.49
<i>Algemeen Dagblad</i>	17.85	20.25
<i>De Volkskrant</i>	39.76	39.41
<i>NRC</i>	41.56	44.66
<i>Trouw</i>	35.29	35.46
$t(54) = -4.534$, $p = 0.000$.		

Tabel 3: Jaarlijk gemiddelde aantal artikelen over referenda per medium

Uit deze resultaten valt ook op dat de berichtgeving van referenda een hoge deviatie bevat voortkomend uit drie voorname pieken. De eerste is de nacht van Wiegel. De tweede is het referendum over de Europese grondwet, met een kleine piek door een vervolgreferendum in 2007. En ten slotte het Oekraïne referendum van 2016. Maar nu gaat hier om absolute cijfers. Om erachter te komen of de berichtgeving over het referendum inderdaad is toegenomen kijken we ook naar het relatieve aantal artikelen over het referendum in verhouding tot het totaal aantal artikelen. Dit is te zien in tabel 4. De weergave in de tabel geeft weer hoeveel artikelen er in verhouding jaarlijks worden gepubliceerd over referenda. Door een lacune in de dataverzameling wordt de data tussen 1995 en 2008 niet vergeleken met het totaal aantal artikelen.

	<i>De Telegraaf</i>	<i>Algemeen Dagblad</i>	<i>De Volkskrant</i>	<i>NRC</i>	<i>Trouw</i>
1966-1970	0,003	0,006	0,009	0,016	0,009
1971-1975	0,001	0,003	0,008	0,012	0,005
1976-1980	0,001	0,006	0,012	0,016	0,004
1981-1985	0,002	0,007	0,021	0,022	0,011
1986-1990	0,005	0,014	0,025	0,033	0,019
1991-1994	0,008	0,037	0,079	0,082	0,052
2008-2012	0,038	0,034	0,152	0,154	0,146
2013-2016	0,081	0,071	0,238	0,250	0,255
2017-2020	0,097	0,117	0,266	0,258	0,235

Tabel 4: Relatief aantal artikelen over referenda

De relatieve aantallen laten echter eenzelfde patroon zien als de absolute cijfers. De grafieken tonen in de relatieve aantallen van krantenberichten over referenda. Bijvoorbeeld: in 1992 publiceerde *De Volkskrant* 95998 artikelen waarvan er 102 gingen over het referendum. Dit resulteert in een waarde van 0.106. Vanaf de jaren negentig wordt met het begin van de paarse kabinetten meer geschreven over referenda. En dit wordt voornamelijk gedaan door de kwaliteitskranten *Volkskrant*, *NRC* en *Trouw*. De populaire kranten schrijven ook relatief vaker over het referendum maar nog wel significant minder dan de kwaliteitskranten. De ontwikkeling van het relatieve aan artikelen over referenda ziet er als volgt uit:

	1966-1990	1991-2020
<i>De Telegraaf</i>	0.002	0.053
<i>Algemeen Dagblad</i>	0.006	0.067
<i>De Volkskrant</i>	0.013	0.174
<i>NRC</i>	0.017	0.177
<i>Trouw</i>	0.009	0.162
$t(42) = -3.018, p = 0.003$		

Tabel 5: Relatieve hoeveelheden artikelen over referenda

H2 kan al met al worden aangenomen. In absolute en relatieve cijfers wordt er steeds meer geschreven over referenda in Nederlandse dagbladen. Deze toename begon in de jaren negentig en vond vooral plaats in perioden waar een referendum plaatsvond. De verschillen tussen de verschillende kranten is opmerkelijk. In relatieve en absolute zin schrijven de populaire kranten minder vaak over het referendum. Vooral *De Telegraaf*, de krant die verreweg de meeste artikelen publiceert, schrijft weinig over het referendum. Dit is vooral te zien in de periode 1990-1999. Waar alle kwaliteitskranten en het *Algemeen Dagblad* significant meer artikelen over het referendum schrijven blijft *De Telegraaf* achter. Dit is in lijn met de theorie van Bakker en Scholten (2013) die stellen dat de kwaliteitskranten meer nadruk leggen op politiek dan de populaire kranten. De uitkomsten laten dan ook zien dat de tabloidisering van kwaliteitskranten er nog niet voor heeft gezorgd dat op het gebied van referenda de kwaliteitskranten zich niet meer kunnen onderscheiden van populaire kranten.

4.3 Populisme

De aanwezigheid van een *populist zeitgeist*, de normalisering van radicaalrechts in de media en de verschuiving van radicaalrechts als eigenaar van het referendum spelen allen mee in de derde hypothese. De derde hypothese stelt:

Artikelen met betrekking tot referenda zijn tussen 1966 en 2020 populistischer geworden.

Om deze hypothese te onderzoeken is er gebruik gemaakt van een woordenlijst die een uitputtende opsomming geeft van woorden en woordcombinaties die populisme signaleren.

Tabel 6 geeft een weergave van de uitkomsten van de automatische inhoudsanalyse. De data in de tabel geeft in absolute cijfers de ontwikkeling weer van de hoeveelheid krantenberichten over referenda die populisme bevatten.

	<i>De Telegraaf</i>	<i>Algemeen Dagblad</i>	<i>De Volkskrant</i>	<i>NRC</i>	<i>Trouw</i>
1966-1970	0	0	0	1	0
1971-1975	0	1	1	0	1
1976-1980	0	0	0	1	0
1981-1985	0	0	0	0	0
1986-1990	0	0	0	3	2
1991-1995	0	3	1	3	6
1996-2000	0	2	5	1	3
2001-2005	1	2	8	10	5
2006-2010	1	0	15	11	7
2011-2015	8	0	12	11	6
2016-2020	7	6	20	11	4
Totaal	17	14	62	52	34

Tabel 6: Krantenberichten over referenda met populisme

Een eerste opvallend verschijnsel is het gebrek aan populisme tussen 1966 en 1989. Hier is $M = 0.25$ met een $SD = 0.52$. Dit houdt in dat in deze periode er maar gemiddeld eens per vier jaar populistisch wordt geschreven over het referendum. Dit verandert in 1990. Tussen 1990 en 2020 is de $M = 5.61$ en de $SD = 4.06$, $t(25.30) = -3.01$, $p < 0.05$.

Omdat de aanwezigheid van populisme in berichtgeving over het referendum vanzelfsprekend verbonden is aan het totaal aantal artikelen over referenda, wordt er ook berekend of er een relatieve toename is van populisme in deze berichtgeving. Deze gegevens zijn te zien in tabel 7. In de tabel wordt over periodes van vijf jaar weergegeven hoeveel artikelen over referenda populistisch zijn.

1966-1970	0,49%
1971-1975	3,15%
1976-1980	0,59%
1981-1985	0,00%
1986-1990	0,81%
1991-1995	1,03%
1996-2000	1,04%
2001-2005	1,21%
2006-2010	4,61%
2011-2015	7,23%
2016-2020	3,57%

Tabel 7: Relatieve hoeveelheid populisme $N = 179$

Behalve de uitschieter in 1971 is trend in deze visualisatie gelijk met de data over absolute aantallen populisme. Ook in relatieve zin is er een significant toename ($t(54) = 3.927$, $p > 0.05$). In de eerste plaats is er een toename vast te stellen in 1990 en vervolgens in de nasleep van het referendum van 2005. Deze toename gaat door tot deze uiteindelijk daalt na het referendum van 2016.

H3 kan dus worden aangenomen. Tussen 1966 en 2020 is er inderdaad een significante toename van populisme in artikelen die gaan over referenda vast te stellen. Ook

<i>De Telegraaf</i>	1,64%
<i>Algemeen Dagblad</i>	1,43%
<i>De Volkskrant</i>	2,83%
<i>NRC</i>	2,27%
<i>Trouw</i>	1,80%

Tabel 8: Relatieve hoeveelheid populisme per krant $N = 179$

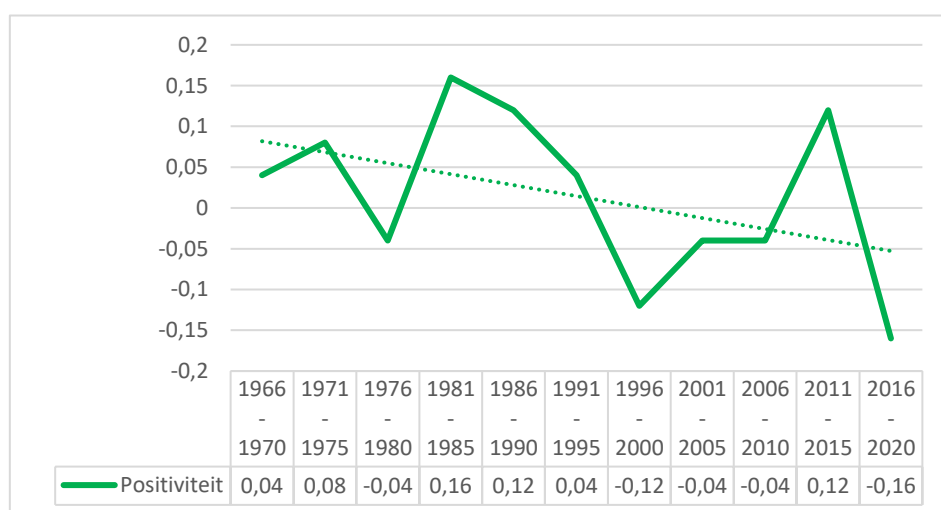
is het ook relevant om te kijken hoe populisme in de berichtgeving over referenda is verdeeld op de vijf Nederlandse kranten. De verdeling van deze artikelen ziet er als volgt uit:

De cijfers in de tabel zijn relatief. De kwaliteitskranten *Volkskrant*, *NRC* en *Trouw* wijden meer artikelen aan het referendum en zij doen dit ook nog eens relatief vaker door gebruik te maken van populistische taal. Dit verschil tussen kwaliteitskranten ($M = 2.32\%$) en populair kranten ($M = 1.53\%$) is significant ($t(108) = -2,24; p = .032$).

Bovenstaande resultaten laten zien dat kwaliteitskranten vaker schrijven over referenda en dat ook relatief vaker doen door gebruik te maken van populistisch taalgebruik. Dit komt overeen met voorgaand onderzoek naar de aanwezigheid van populisme in Nederlandse dagbladen (Hameleers & Vliegenthart, 2019). Een mogelijke reden hiervoor zou kunnen zijn dat kwaliteitsmedia meer aandacht besteden aan politiek en opinie en om deze reden ook vaker onderwerpen als het referendum aansnijden (Bakker & Scholten, 2013).

4.4 Toonverschillen in krantenberichten over referenda

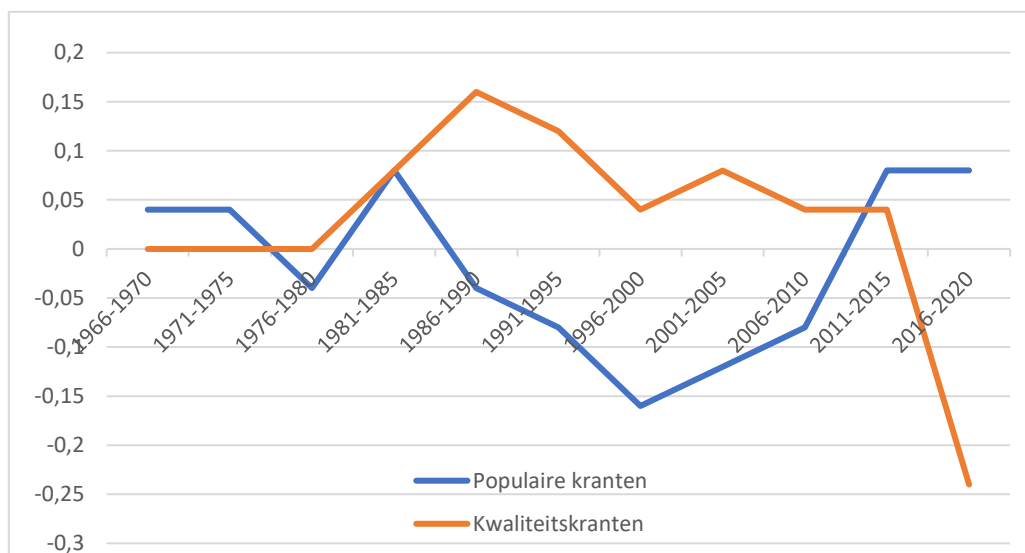
Door een toenemende tabloidisering van het krantenlandschap was de verwachting dat de toon die wordt gebezigd in populaire en kwaliteitskranten niet van elkaar zou verschillen. Dit brengt mij tot de laatste hypothese: *De toon met betrekking tot referenda is in de populaire kranten hetzelfde als de toon over referenda in kwaliteitskranten*. Voor aanvang van deze hypothese wordt er eerst gekeken naar de algemene ontwikkeling op het gebied van toon in berichtgeving over referenda. Door middel van een handmatige inhoudsanalyse op een aselechte gestratificeerde steekproef van 275 krantenberichten is onderzocht hoe de toon in de vijf verschillende kranten zich heeft ontwikkeld. De uitkomsten zijn te zien in grafiek 2.

Grafiek 2: Toon in krantenberichten over referenda $N = 275$

Grafiek 2 laat zien dat de algemene toon met betrekking tot referenda door de jaren heen is gedaald. De grafiek is tot stand gekomen door 25 artikelen per 5 jaar te coderen. Een score van 1 geeft een perfect positieve score weer, een score van -1 een perfect negatieve. De pieken en dalen in de grafiek geven de fluctuerende toon weer door de jaren heen. De pieken vallen in periodes met relatief weinig berichtgeving over referenda. De dalen, waar de kranten negatiever zijn van toon, vallen in tijdsvakken waar er relatief meer wordt geschreven over referenda. Bijvoorbeeld kabinet Kok I & II en het Oekraïne referendum. Er is dan ook een significant negatieve correlatie vast te stellen tussen het aantal artikelen over referenda en de toon ($r(10) = -.647, p = 0.001$).

Deze correlatie wordt verder verklaard als we kijken naar de verschillen tussen populaire en kwaliteitskranten door de jaren heen. Dit gebeurt in grafiek 3.

Grafiek 3: Toon per kranttype $N = 275$

Alhoewel de grafiek een duidelijk verschil laat zien in de toon die wordt toegepast door populaire kranten ($M = -.45, SD = 2.16$) en kwaliteitskranten ($M = .73, SD = 2.57$) is dit verschil niet significant, $t(10) = -.97, p = 0.353$. Dit wordt duidelijker na inspectie van grafiek 3. Hieruit blijkt dat hoewel *De Telegraaf* ($M = -.018$) een stelligere toon inneemt in haar artikelen over referenda dan de kwaliteitskranten, dat het *Algemeen Dagblad* ($M = -0.10$) dit juist niet doet. H4 kan dus niet worden vastgesteld. Alhoewel de verschillende kranten op verschillende momenten in de periode 1966-2020 wel van toon verschilden kunnen er geen significante verschillen worden geobserveerd.

5. Conclusie & Discussie

“Overigens ben ik van mening dat het woord kroonjuwelen in onze partij verboden zou moeten worden. Kroonjuwelen worden doorgaans gestolen en alleen de vervalsingen worden gedragen.”

Deze woorden sprak D66-oprichter Hans van Mierlo in 2005 op een partijcongres van zijn partij. Dit onderzoek had als doel om uit te zoeken of een van de primaire kroonjuwelen van D66, het referendum, inderdaad was gestolen, en wel door radicaalrechts. Door middel van het analyseren van krantenberichten gepubliceerd vanaf het moment dat Hans van Mierlo D66 oprichtte, in 1966, tot 2020 kon er zo een beeld geschetst worden over de rol die berichtgeving over het referendum speelt in de normalisering van radicaalrechts in Nederland. Dit werd gedaan door de volgende onderzoeksvraag te beantwoorden:

Hoe heeft de berichtgeving op het gebied van referenda in Nederlandse kranten zich ontwikkeld tussen 1966 en 2020?

5.1 Onderzoeksresultaten

Dit onderzoek begon met de hypothese dat D66 eigenaar was van het referendum maar deze positie de laatste jaren heeft overgedragen aan de radicaalrechtse partijen. De resultaten van dit onderzoek bevestigen deze hypothese. Vanaf de oprichting in 1966 neemt D66 gelijk een dominante positie in binnen de berichtgeving over referenda. Wel deelt D66 in de jaren zestig en zeventig deze positie met de christelijke CHU en de linkse PPR en PSP. Vanaf de jaren tachtig wordt de positie als *issue owner* van het referendum door D66 versterkt, dit is helemaal het geval wanneer D66 deelneemt aan de paarse kabinetten Kok I & II (1994-2002). Na het vallen van het kabinet Kok II neemt ook de mate van *issue ownership* van D66 over het referendum af. Waar het aandeel van D66 in de krantenberichten over het referendum afneemt, neemt deze voor de radicaalrechts partijen juist toe. Speelt radicaalrechts met de LPF, TON en de PVV begin 21^e eeuw nog maar nauwelijks in de krantenberichten over referenda een prominente rol, in de periode 2016-2020 doet radicaalrechts dit in de helft van de gevallen.

De verandering van *issue owner* valt ook terug te zien in de berichtgeving over referendum. De tweede hypothese verwachtte dat samen met de overname van radicaalrechts

als eigenaar van het referendum, er ook meer geschreven zal worden over referenda. Net als bij de ontwikkeling van D66 als *issue owner* van het referendum neemt ook de hoeveelheid artikelen over het referendum significant toe in de jaren negentig van de vorige eeuw. Wordt er in de periode 1966-1990 nog zelden jaarlijks meer dan één krantenbericht per 500 berichten aan het referendum gewijd, in de jaren negentig groeit dit tot één krantenbericht over het referendum per 200 artikelen. Deze toename komt met name door een toename in de krantenberichten over referenda door de kwaliteitskranten *De Volkskrant*, *NRC* en *Trouw*. Waar de populaire kranten *De Telegraaf* en *Algemeen Dagblad* in de jaren negentig nog achterblijven in hun berichtgeving over het referendum, beginnen de kwaliteitskranten in deze periode significant meer te schrijven hierover. Hypothese twee wordt dus aangenomen, er wordt inderdaad meer geschreven over referenda. Deze toename wordt vooral getekend door gebeurtenissen op het gebied van referenda. De nacht van Wiegel in 1999, het referendum over de Europese grondwet in 2005 en het Oekraïne referendum in 2016 zorgen allen voor een grote toename van het aantal artikelen over het referendum.

De derde hypothese stelde dat de *populist zeitgeist*, een toename van populisme in de politiek en maatschappij, ook plaatsvond in de berichtgeving over referenda. Dit onderzoek heeft aangetoond dat dit inderdaad het geval is. Het beeld was in lijn met de resultaten uit de andere hypothesen. Voor de jaren negentig werd er weinig over het referendum gemeld in de kranten, en de artikelen die wel berichtten over referenda waren zelden populistisch. Dit veranderde enigszins in de jaren negentig. Er werd meer over het referendum geschreven en ook in relatief opzicht waren de krantenberichten populistischer dan voor 1990. De echte verandering vindt plaats na het referendum over de Europese grondwet in 2005. Het zijn met name de kwaliteitskranten die vaker populistisch zijn dan de populaire kranten.

Ten slotte ging de laatste hypothese over de toon die werd toegepast in artikelen over referenda. Gebaseerd op voorgaande literatuur was de verwachting dat kwaliteitskranten niet in toon zouden verschillen van populaire kranten. Alhoewel de individuele kranten er op verschillende momenten andere tonen op na hielden waren er geen significante conclusies te trekken op het gebied van toon tussen de twee kranttypes.

De resultaten van dit onderzoek geven een duidelijk trend weer. De berichtgeving over het referendum neemt eerst in de laatste twee decennia van de twintigste eeuw toe als gevolg van een prominentere politieke positie van D66. Als D66 vervolgens niet de gewenste successen behaalt bij meerdere wetsvoorstellen en het referendum in 2005, verandert hun positie. D66 wordt steeds minder genoemd in berichtgeving over referenda en in haar plaats komt nu

radicaalrechts. De resultaten van de vier hypothesen geven een beeld weer waar de berichtgeving over referenda duidelijk overgaat van D66 naar de radicaalrechtse partijen. De positie van radicaalrechts als *issue owner* van het referendum gaat gepaard met meer aandacht voor het referendum. Deze toename van krantenberichten gaat gepaard met een groet van het populisme in de berichtgeving.

5.2 Discussie

Dit onderzoek vroeg zich af hoe de berichtgeving in Nederlandse kranten bijdraagt aan de normalisering van radicaalrechts in Nederland. Na de aanslagen van 11 september 2001 maakte het politieke en maatschappelijke landschap in Nederland een grote verandering door. Waar radicaalrechtse geluiden in twintigste eeuw nog een marginale rol speelden in de politiek werd dit met de komst van Pim Fortuyn anders. De ontwikkelingen op dit gebied laten gelijkenissen zien met de ontwikkelingen op het gebied van referenda.

Als het gaat om de normalisering van radicaalrechts dan ligt de nadruk binnen dit debat louter op de veranderende houding op het gebied van migratie en de multiculturele samenleving. Er wordt benadrukt hoe gevestigde partijen anti-immigratie standpunten overnemen van radicaalrechts, en hoe nativistische retoriek door radicaalrechtse partijen wordt genormaliseerd in de Tweede Kamer. Te weinig wordt er gesproken over de overname van *mainstream* onderwerpen zoals het referendum door radicaalrechts, terwijl ook deze ontwikkeling in toenemende mate de positieve van radicaalrechts in de politiek en maatschappij normaliseert.

De berichtgeving over referenda nam sterk toe met de kabinetsdeelname van D66 in de paarse kabinetten Kok I & II. Dit was eigenlijk de eerste periode dat het referendum echt een agendapunt werd in de Nederlandse politiek. Na de teleurstelling voor D66 tijdens De Nacht van Wiegel in 1999 en de daaropvolgende teleurstellingen van het referendum voor een Europese grondwet en de gekozen burgemeester, nam D66 steeds meer afstand van het referendum. Deze afstand viel samen met een electoraal dieptepunt voor D66. Waar D66 in 1998 nog veertien zetels had, hadden zij in 2006 nog maar drie zetels.

Toen D66 het referendum van zich af probeerde te schudden namen de radicaalrechtse partijen dit graag over. De twee referenda in 2005 en 2016 zijn voorbeelden waar de overname van het referendum door radicaalrechts in naar voren komt. De democratische complexiteit van de Europese Unie zorgt voor een voedingsbodem voor radicaalrechts om het referendum naar zich toe te trekken. Het is dan ook logisch dat de referenda die de afgelopen

jaren geïnitieerd zijn door radicaalrechts, het Oekraïne referendum maar ook *Brexit* in het Verenigd Koninkrijk, gingen over de Europese Unie en de soevereiniteit van het eigen land. De ideologieën die ten grondslag liggen aan het radicaalrechtse gedachtengoed verklaren deze roep om directe democratie. De beginselen van de Europese Unie staan haaks op hun ideeën van nativisme en de waarde die zij hechten aan de *heartland*. Voor D66 is het lastig om hun pro-EU houding te combineren met herhaaldelijke referendumuitslagen die anti-EU zijn. Combineer dit met de nederlagen die zij geleden hebben in 1999, 2005, 2007 en 2016 en het is te verklaren waarom zij graag een stap naar achter doen in het debat over referenda.

De geconstateerde ontwikkelingen op het gebied van referenda, de stap naar achter van D66 en de stap naar voren van radicaalrechts, laat een trend zien binnen de politiek na 2001. Waar er op sommige punten beargumenteerd kan worden dat gevestigde partijen zich juist vaker inlaten met nativistische standpunten, bewegen andere standpunten zich juist van de gevestigde partijen richting radicaalrechts. Zo ook het referendum. Dit onderzoek bevestigt de veranderde houding van de politiek, maatschappij en media tegenover radicaalrechts. Waar bij de eerste drie golven uiterst rechts nog een marginale rol speelde in de Nederlandse politiek en maatschappij, in de vierde golf zorgt de overname van *mainstream* onderwerpen voor een verandering van deze attitude. De toename van artikelen waar radicaalrechts als *issue owner* wordt beschouwd zorgt voor een legitimering van hun politieke motieven. Waar de politiek in de jaren tachtig nog een ferm *cordon sanitaire* om Hans Janmaat had gebouwd zijn de grenzen in de huidige golf van radicaalrechts vertroebeld. In de Tweede Kamer is gedebatteerd over de verhouding tussen ras en IQ en VVD-minister Stef Blok stelde dat Suriname een *failed state* was door etnische opdeling (Sterkenburg, 2021). Ook zorgt de overname van *mainstream* onderwerpen zoals het referendum door radicaalrechts voor een legitimering van hun overige politieke programmapunten. Omdat media de afgelopen steeds vaker over het referendum hebben geschreven, en dit vaker doen in relatie tot radicaalrechtse partijen, verplaatst de positie van radicaalrechts steeds verder van de marginaliteit naar het centrum van de Nederlandse politiek.

De rol van kranten in deze normalisering is groot. De onderwerpen, toon en taalgebruik die toegepast worden in de Nederlandse media hebben invloed op hoe een maatschappij omgaat met radicaalrechts. De toename in berichtgeving die gebruik maakt van populistisch taalgebruik zorgt ervoor dat radicaalrechts een steeds grotere mate een pathologische normaliteit wordt. Door steeds vaker op populistische wijze te schrijven over het referendum, wordt dit discours genormaliseerd in de media, politiek en maatschappij. Dit

onderzoek versterkt dan ook verder het beeld dat er sprake is van een *populist zeitgeist*. Omdat populisme een van de primaire onderdelen is van radicaalrechts zorgt deze ontwikkeling dan ook voor een verdere normalisering van het rechts-radicale gedachtengoed.

De media in Nederland moeten reflecteren over de rol die zij spelen in de normalisering van radicaalrechts. Het is een complex vraagstuk. Aan de ene kant is het de taak van de media om volksvertegenwoordigers een podium te bieden, aan de andere kant wordt er van de media verwacht dat ze geen ruimte geven aan xenofobe of racistische actoren. Het feit dat radicaalrechts zaken als het referendum overneemt van gevestigde partijen bemoeilijkt deze kwestie. Door nativistische, xenofobe of racistische standpunten te verweven met een legitieme vraag naar directe democratie is het lastig voor media om radicaalrechts geen podium te bieden.

Een beginpunt zou zijn om in ieder geval als media ervoor te zorgen dat de taak van waakhond gewaarborgd blijft. Dit geldt voor kranten maar ook voor talkshows en andere media. Juist een grote nadruk op controle, onderzoek en een kritische houding richting de politiek brengt de toegevoegde waarde van kwaliteitsmedia naar voren. Media in Nederland moeten zich realiseren dat door de verandering in het medialandschap hun taken verder reiken dan alleen het informeren van de burger over de politiek. De media moeten zich binnen de politieke communicatie actiever opstellen als controleur van de macht in plaats van een passief doorgeefluik. Deze invulling van de media kan er ook voor zorgen dat de traditionele media zich kunnen onderscheiden van sociale media waar radicaalrechts kritiekloos hun gang kan gaan.

5.3 Toekomstig onderzoek

Dit onderzoek heeft bijgedragen aan het debat over de normalisering van radicaalrechts door te onderzoeken hoe kranten omgaan met de verandering van het referendum als klassiek D66 standpunt naar een radicaalrechts standpunt. Alhoewel dit onderzoek meerdere significante ontwikkelingen op dit gebied heeft vastgesteld zijn er een aantal mogelijke valkuilen. Ten eerste de gebruikte data. Dit onderzoek maakt als een van de eerste onderzoeken gebruik van een inhoudsanalyse op basis van *Delpher* data. Dit biedt mogelijkheden tot analyses die voorheen nog niet uitgevoerd zijn maar ook mogelijk zwaktes. Ten eerste zaten er mogelijke verschillen tussen de gebruikte databases *Delpher* en *LexisNexis*. Bij mijn inhoudsanalyse heeft dit wellicht geleid tot verschillen in getrokken conclusies over de ontwikkelingen van de berichtgeving. Verder is er de kans op verschillen in taalgebruik tussen twee tijdvakken.

Het is mogelijk dat er in de jaren zestig van de vorige eeuw andere vocabulaire werd gebruikt, vocabulaire die niet wordt opgepikt door de mij gebruikte zoekopdrachten op basis van Hameleers & Vliegenthart (2019). Ten slotte is het plausibel dat de *Delpher* data fouten bevat. In de korte tijdsspanne van dit onderzoek is er niet de mogelijkheid geweest om extensief onderzoek te doen naar de mogelijke fouten in de data, bijvoorbeeld krantenberichten die dubbel *gescraped* zijn.

Toekomstig onderzoek is ook nodig om de *Delpher* databases te optimaliseren zodat er ook andere onderwerpen op de lange termijn kunnen worden onderzocht. Populisme, extreemrechts en radicaalrechts staan erg in de maatschappelijke belangstelling. Het is dan ook van belang dat de wetenschap zich aan deze belangstelling meet. Dit is met name belangrijk bij de relatie tussen de media en de normalisering van radicaalrechts. Lange termijn onderzoek zoals deze thesis zijn essentieel om vast te kunnen stellen hoe de media in de afgelopen decennia is beïnvloed en heeft bijgedragen aan de normalisering van radicaalrechts. Dit onderzoek belichtte de rol die het referendum hierbij speelt, toekomstig onderzoek moet andere politieke ontwikkelingen in kaart brengen.

Ten slotte is het relevant om verder onderzoek te doen naar de invloed van media en politici op de standpunten van een bevolking. Waar voorgaand onderzoek heeft aangetoond dat mensen de standpunten van de persoon waar op zij stemmen volgen, moet dit verder worden onderzocht op Nederlandse kwesties zoals het referendum. Nu er in dit onderzoek is vastgesteld dat radicaalrechts eigenaar is geworden van het referendum moet toekomstig onderzoek uitwijzen wat dit voor implicaties heeft voor het referendum in de toekomst.

Literatuurlijst

- Aalberts, C. (2020). *De partij dat ben ik*. Amsterdam: Uitgeverij Jurgen Maas.
- Akkerman, A., & Zaslove A. (2014). “We the people or we the peoples? A comparison of left and right-wing populists”, ECPR General Conference, Glasgow, September 3-6.
- Bakker, P. & Scholten, O. (2013). *Communicatiekaart van Nederland: overzicht van media en communicatie*, 10^e editie. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Beyme, V. K. (1988). *Right-wing extremism in Western Europe*. London: Routledge.
- Bos, L., & Brants, K. (2014). Populist rhetoric in politics and media: *A longitudinal study of the Netherlands*. *European Journal of Communication*, 29(6), 703-719.
- Brants, K. (2008). Media, politiek en de spiraal van wantrouwen. B. Snels & N. Thijssen (red.), *De grote kloof: verhitte politiek in tijden van verwarring*, 163-190. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Brants, K. (2015). Van medialogica naar publiekslogica? Verschuivende verhoudingen tussen journalistiek, politiek en publiek. In J. Bardoel & H. Wijfjes (Red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (pp. 236-253). Amsterdam: Amsterdam University Press
- Brants, K., & P. van Praag. (2017). “Beyond Media Logic.” *Journalism Studies* 18 (4): 395–408.
- Broersma, M. (1999). Botsende stijlen. De Eerste Wereldoorlog en de Nederlandse journalistieke cultuur. *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, 2(2), 40-68.
- Burns, N. & Grove, S. K. (1987) *The practice of nursing research conduct, critique and utilization*. Philadelphia: WB Saunders.
- Clarke, H., Whiteley, P., Borges, W., Sanders, D., & Stewart, M. (2016). Modelling the dynamics of support for a right-wing populist party: the case of UKIP. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 26(2), 135–154.
<https://doi.org/10.1080/17457289.2016.1146286>
- Croteau, D. R., & Hoynes, W. D. (2018). *Media/Society: technology, industries, content, and users* (6de ed.). New York: SAGE Publications, Inc.
- D66 (2021): *D66 verkiezingsprogramma, een nieuw begin*. Den Haag: D66.
https://d66.nl/wp-content/uploads/2021/01/d66_verkiezingsprogramma_een_nieuw_begin_2021_2025.pdf
- De Groene Amsterdammer (2021, 24 maart). *Wie het beeld heeft, heeft de macht*. Bormans, A
<https://www.groene.nl/artikel/wie-het-beeld-heeft-heeft-de-macht>

- De Jonge, L. (2018). The populist radical right and the media in the Benelux: friend or foe? *The International Journal of Press/Politics*, 24(2), 189–209.
<https://doi.org/10.1177/1940161218821098>
- De Kleer, D. (2020). *Negative campaigning in the digital Age: Comparing cost-benefit structures across parties, issues and communication channels*. Capstone project, Duke University.
<https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/21082/Negative%20Campaigning%20-%20De%20Kleer%20MA%20Thesis%20Duke.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Du Pré, R. (2020, 25 september). Arib is het zat: de Tweede Kamer is geen filmstudio. ‘Dat ga ik niet belonen’. *Nederlands Dagblad*.
<https://www.nd.nl/nieuws/politiek/993939/arib-is-het-zat-de-tweede-kamer-is-geen-filmstudio-dat-ga-ik-ni>
- Ellinas, A. (2018). “Media and the radical right.” In *The Oxford Handbook of the Radical Right*, ed. Jens Rydgren, 268–84. New York: Oxford University Press.
- Fennema, M., & van der Brug, W. (2006). Nederlandse anti-immigrantenpartijen in Europees perspectief. In F. van Tubergen, & I. Maas (Eds.), *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief* (pp. 63-88). Amsterdam: Amsterdam University Press
- Freeden, M. (2017). After the Brexit referendum: revisiting populism as an ideology. *Journal of Political Ideologies*, 22:1, 1-11, DOI: 10.1080/13569317.2016.1260813
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York: Free Press.
- FvD (2020). *Standpunten, Stem Nederland terug*. Amsterdam: Forum voor Democratie.
<https://www.fvd.nl/standpunten>
- Goodwin, M., & Milazzo, C. (2017). Taking back control? Investigating the role of immigration in the 2016 vote for Brexit. *The British Journal of Politics and International Relations*, 19(3), 450–464. <https://doi.org/10.1177/1369148117710799>
- Hallin, D. C., & P. Mancini. (2004). *Comparing media systems: Three models of media and politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hameleers, M., & Vliegenthart, R. (2019). The rise of a ‘populist zeitgeist’? A content analysis of populist media coverage in newspapers published between 1990 and 2017. *Journalism Studies*, 21(1), 19-36.
- Hans van Mierlo - Wat ik nog steeds te schrijven droom (Dutch). (2014, 11 september). [Video]. YouTube.
https://www.youtube.com/watch?v=OXIjWdQZl0k&ab_channel=pieterkees2

- Hanusch, F. (2013). Sensationalizing death? Graphic disaster images in the tabloid and broadsheet press. *European Journal of Communication*, 28(5), 497-513.
- Hanusch, F. (2019). Journalism and everyday life. In K. Wahl-Jorgensen & Th. Hanitzsch (Eds.) *The handbook of journalism studies* (pp. 406-419). Londen: Routledge.
- Hjarvard, S. (2018). The logics of the media and the mediatized conditions of social interaction. In *Media logic* (pp. 63-84). London: Palgrave Macmillan, Cham.
- Iakhnis, E., Rathbun, B., Reifler, J., & Scotto, T. J. (2018). Populist referendum: Was 'Brexit' an expression of nativist and anti-elitist sentiment? *Research & Politics*, 5(2), 205316801877396. <https://doi.org/10.1177/2053168018773964>
- Iyengar, S. (2017). A typology of media effects. In: *The Oxford Handbook of Political Communication*, 1st ed (pp. 59-68). New York: Oxford.
<https://10.1093/oxfordhb/9780199793471.013.49>
- Jacobs, K., A. Akkerman, & A. Zaslove. (2018). The voice of populist people? Referendum preferences, practices and populist attitudes. *Acta Politica* 44(4), 727-251.
<https://doi.org/10.1057/s41269-018-0105-1>.
- Jagers, J., & Walgrave, S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European journal of political research*, 46(3), 319-345.
- Jong, S. (2021b, 3 april). Waarom noemt de krant PVV en Forum voor Democratie niet extreem-rechts? NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/04/03/waarom-noemt-de-krant-pvv-en-forum-voor-democratie-niet-extreem-rechts-a4038401>
- Katz, E., Lazarsfeld, P. (1955). *Personal influence*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Klapper, J. (1960). *The effects of mass communication*. Glencoe, IL: Free Press.
- Lenz, G. S. (2012). *Follow the Leader? How voters respond to politicians' policies and performance*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lucardie, P. (2010). Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen. *Res Publica*, 52(2), 149-172.
<https://doi.org/10.5553/rp/048647002010052002001>
- McNair, B. (2017). Politics, democracy and the media. In B. McNair, *An introduction to political communication* (pp. 17-32). Londen: Routledge.
- Mudde, C. (2004). The 'populist zeitgeist'. *Government and opposition*, 39(4), 542-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Mudde, C. (2010). The populist radical right: A pathological normalcy. *West European Politics*, 33(6), 1167–1186. <https://doi.org/10.1080/01402382.2010.508901>
- Mudde, C. (2012). Three decades of populist radical right parties in Western Europe: So what? *European Journal of Political Research*, 52(1), 1–19. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2012.02065.x>
- Mudde, C., & Kaltwasser, C. R. (2013). Exclusionary vs. inclusionary populism: Comparing contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48(2), 147-174.
- Mudde, C. (2019). *The Far Right Today* (1ste editie). Cambridge: Polity.
- Mutz, D. C. (2012). The great divide: Campaign media in the American mind. *Daedalus*, 141(4), 83-97. https://doi.org/10.1162/DAED_a_00175
- Noelle-Neumann, E. (1974). The spiral of silence: A theory of public opinion. *Journal of Communication*, 24(2), 43-51
- Nieman, R. (2017). WNL. Interview met Geert Wilders. Uitgezonden op 12-02-2017
- NOVA/Den Haag Vandaag. (2008). “Het Pechtold-effect goed voor D66.”
- Otto, L., Glogger, I., & Boukes, M. (2016). The softening of journalistic political communication: A comprehensive framework model of sensationalism, soft news, infotainment, and tabloidization. *Communication Theory*, 27(2), 136–155. <https://doi.org/10.1111/comt.12102>
- Otjes, S., & Louwerse, T. (2013). Populists in parliament: comparing left-wing and right-wing populism in the Netherlands. *Political Studies*, 63(1), 60–79. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12089>
- PVV en Tweede Kamerverkiezingen 2017. (2016). Parlement.com. https://www.parlement.com/id/vk72dl129urq/pvv_en_tweede_kamerverkiezingen_2017
- PVV (2020). *Verkiezingsprogramma, het gaat om u*. Den Haag: Partij voor de vrijheid. <https://www.pvv.nl/verkiezingsprogramma.html>
- Reisman, D. (1953). *The lonely crowd*. Garden City, NY:Doubleway.
- Rooduijn, M. (2013). *A ‘populist zeitgeist’? The impact of populism on parties, media and the public in Western Europe*. Amsterdam: Ongepubliceerd proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Rooduijn, M. (2014). The mesmerising message: The diffusion of populism in public debates in Western European media. *Political Studies*, 62(4), 726-744.
- Rooduijn, M., and T. Pauwels. (2011). “Measuring populism: Comparing two methods of content analysis.” *West European Politics* 34 (6), 1272–1283.

- Riker, W. H. (1996). *The strategy of rhetoric: Campaigning for the American Constitution*. New Haven: Yale University Press.
- Schudson, M. (2003). *The sociology of news*. New York: W. W. Norton & Company.
- Sides, J. (2006). The origins of campaign agendas. *British Journal of Political Science*, 36, 407-436.
- Smeets, H. (2021). *Een wonderbaarlijk politicus*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Sterkenburg, N. (2021). *Maar dat mag je niet zeggen*. Amsterdam: DasMag.
- Strömbäck, J. (2008). Four phases of mediatization: An analysis of the mediatization of politics. *The international journal of press/politics*, 13(3), 228-246.
- Stubager, R. (2018). What is issue ownership and how should we measure it? *Political Behavior*, 40, 345-370.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taggart, P. (2004). Populism and representative politics in contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 269–288. <https://doi.org/10.1080/1356931042000263528>
- Takken, W. (2021a, 18 maart). Wat de partijen echt helpt, is de talkshowtafel. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/03/18/als-je-schaarste-creert-wil-iedereen-je-hebben-a4036398>
- Ting K.M. (2011). *Precision and Recall*. In: Sammut C., Webb G.I. (eds) Encyclopedia of machine learning. Boston: Springer. https://doi-org.eur.idm.oclc.org/10.1007/978-0-387-30164-8_652
- Van Atteveldt, W., Kleinnijenhuis, J., & Ruigrok, N. (2008). Parsing, semantic networks, and political authority using syntactic analysis to extract semantic relations from Dutch newspaper articles. *Political Analysis*, 16(4), 428–446. <https://doi.org/10.1093/pan/mpn006>
- Van Atteveldt, W., Ruigrok, N., Takens, J., & Jacobi, C. (2014). Inhoudsanalyse met AmCAT. *Geraadpleegd op 14-3-2021*. <http://vanatteveldt.com/wp-content/uploads/amcatbook.pdf>.
- Van der Brug, W., T. Van der Meer, & D. Van der Plas. (2018). Voting in the Dutch ‘Ukraine-referendum’: a panel study on the dynamics of party preference, EU-attitudes, and referendum-specific considerations. *Acta Politica*, 53 (1), 496-516. <https://doi.org/10.1057/s41269-018-0107-z>.
- Van der Land, M. (2003). *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66 1966-2003*. Den Haag: Sda Uitgevers.

- Van Vree, F. (2006). De mythe van de links kerk. In F. Van Vree (Red.), *Tussen de regels, Vijf jaar verslaggeving in de Volkskrant*. (pp. 235-262). Amsterdam: Meulenhoff
- Van Vree, F., Azough, R. (2015). Beroep: Journalist. Beeldvorming, professionalisering en innovatie. In J. Bardoel & H. Wijfjes (Red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (pp. 33-52). Amsterdam: Amsterdam University Press
- Vliegthart, R. (2015). Mediamacht. De interactie tussen publiek, media en politiek. In J. Bardoel & H. Wijfjes (Red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (pp. 221-235). Amsterdam: Amsterdam University Press
- Waisbord, S. (2018). Truth is what happens to news. *Journalism Studies*, 19(13), 1866- 1878. doi:10.1080/1461670X.2018.1492881
- Wettstein, M., F. Esser, A. Schulz, D. S. Wirz, and W. Wirth. (2018). “News Media as gatekeepers, critics, and initiators of populist communication: How journalists in ten countries deal with the populist challenge.” *The International Journal of Press/Politics* 23 (4): 476–495. doi:10.1177/ 1940161218785979.
- White, M. D., & Marsh, E. E. (2006). Content analysis: A flexible methodology. *Library Trends*, 55(1), 22–45. <https://doi.org/10.1353/lib.2006.0053>
- Zondag met Lubach. (2018). “Klaas Dijkhoff”. Uitgezonden op 28-01-2018

Bijlagen

Bijlage 1 – Zoekopdracht referenda

(Referend* NOT Referendari* NOT Zwitserland NOT "Intern" NOT Brexit NOT Rotterdam NOT Spanje NOT Frankrijk NOT Griekenland NOT Zuid-Afrika NOT Buitenland NOT Engeland) AND ("D66" OR "D 66" OR "FVD" OR "PVDA" OR "PvdA" OR "PVV" OR "VVD" OR "CDA" OR "PVV" OR "SP" OR "CPN" OR "Democraten'66" OR "Forum voor Democratie" OR "Partij voor de Vrijheid" OR "Wilders" OR "ARP" OR "KVP" OR "CHU" OR "Boerenpartij" OR "BP" OR "PSP" OR "D'66" OR "PPR" OR "SGP" OR "CU" OR "Partij van de arbeid" OR "Wiegel" OR "Janmaat" OR "FVD" OR "Baudet" OR "Pechtold" OR "JA21" OR "Richard de Mos" OR "BBB" OR "DS70" OR "DS'70" OR "APR" OR "GPV" OR "RPF" OR "Groenlinks" OR "GL" OR "AOV" OR "LPF" OR "Fortuyn" OR "Verdonk" OR "TON" OR "PVDD" OR "Partij voor de dieren" OR "Christenunie" OR "DPK" OR "VNL")

Bijlage 2 – Intercodeur betrouwbaarheid

Intercodeurbetrouwbaarheid <i>Issue-ownership</i>					
Artikel nr.	Codeur 1	Codeur 2	Artikel nr.	Codeur 1	Codeur 2
1	CHU	CHU	16	SP	PvdA
2	PSP	PSP	17	FvD	FvD
3	D66	D66	18	SGP	SGP
4	D66	D66	19	VVD	VVD
5	PvdA	PvdA	20	D66	D66
6	CDA	CDA	21	D66	D66
7	D66	D66	22	D66	D66
8	D66	D66	23	D66	D66
9	D66	D66	24	FvD	FvD
10	D66	D66	25	PVV	PVV
11	VVD	VVD	26	D66	D66
12	D66	D66	27	D66	D66
13	CDA	CDA	28	D66	SP
14	D66	D66	29	PVV	PVV
15	PvdA	PvdA	30	SP	SP
		Overeenstemming = 93.3%			
		Cohen's Kappa = 0.9			

Intercodeurbetrouwbaarheid <i>Toon</i>					
Artikel nr.	Codeur 1	Codeur 2	Artikel nr.	Codeur 1	Codeur 2
1	Neutraal	Neutraal	16	Positief	Positief
2	Positief	Positief	17	Neutraal	Neutraal
3	Positief	Positief	18	Positief	Positief
4	Positief	Positief	19	Neutraal	Neutraal
5	Neutraal	Neutraal	20	Neutraal	Neutraal
6	Neutraal	Negatief	21	Positief	Positief
7	Neutraal	Neutraal	22	Neutraal	Neutraal
8	Positief	Neutraal	23	Positief	Neutraal
9	Neutraal	Neutraal	24	Neutraal	Neutraal
10	Positief	Positief	25	Negatief	Negatief
11	Neutraal	Neutraal	26	Negatief	Negatief
12	Positief	Positief	27	Positief	Positief
13	Neutraal	Neutraal	28	Negatief	Negatief
14	Neutraal	Neutraal	29	Positief	Positief
15	Negatief	Negatief	30	Neutraal	Neutraal
		Overeenstemming = 86.7%			
		Cohen's Kappa = 0.78			

Bijlage 3 – Searchstrings populisme

People-centrism

"de gewone Nederlander?" OR "gewone Nederlanders" OR "de hardwerkende burger?" OR "hardwerkende burgers" OR "de gewone burger?" OR "gewone burger?" OR "de normale Nederlander?" OR "de normale burger?" OR "hardwerkende Nederlander?" OR "de hardwerkende belastingbetaler?" OR "ons eigen volk" OR "het gewone volk" OR "ons eigen land" OR "onze eigen cultuur" OR "de gewone man" OR "de gewone vrouw" OR "Henk en Ingrid" OR "Jan met de Pet" OR "de modale man" OR "Jan Modaal"

Anti-elitisme

"politiek graai*" OR "regering graai*" OR "politici graai*" OR "politiek corrupt*" OR "regering corrupt*" OR "politici corrupt*" OR "politiek leugenachtig*" OR "regering leugenachtig*" OR "politici leugenachtig*" OR "politiek zelfingenomen*" OR "regering zelfingenomen*" OR "politici zelfingenomen*" OR "Eurofielen" OR "corrupte EU" OR "bureaucratische EU" OR "neppolitici" OR "nepkabinet" OR "linkse media" OR "media corrupt*" OR "zelfverrijk*" OR "leugenachtige media" OR "nuteloze regering"